

Др МИЛИВОЈЕ УРОШЕВИЋ

**ПРИСТАЛИЦЕ СВЕТОЗАРА МАРКОВИЋА У СКУПШТИНИ
1874, 1875. И 1876. ГОДИНЕ**

У току скупштинских заседања 1874, 1875. и 1876. године формирала се већа група народних посланика око Адама Богосављевића из Копривнице, среза неготинског, и Милије Миловановића из Бачине, среза темнићког, која је деловала у духу схватања Светозара Марковића, изражених у листовима „Јавност“, „Глас јавности“, „Ослобођење“ и „Старо ослобођење“. Најпознатији посланици, окупљени у Адам-Милијиној групи, како су је тада називали у штампи, били су: Ранко Тајсић из Драгачева, Павле Вуковић и Благоје Божић из Крагујевца, Васа Стошић из Алексинца, Антоније Шумкарац из Књажевца, поп Никола Крупежевић из Велике Крсне, Андрија Перуничкић из Слатине код Чачка, Новак Милошевић из Сече Реке, Павле Самуровић из Прњавора, Димитрије Катић из среза ресавског и други.

Поред тога, што су списе Светозара Марковића прихватили интелигенција, занатлије и радништво, они су, врло рано, почели продирати и у село. Марковићеву борбу против бирократије прих-

ватило је и сељаштво, чије су се форме патријархалног живота увелико распадале услед јачања робноновчане привреде, што је утицало на убрзано раслојавање на селу и све веће сиромашење. Услед тога су списи Светозара Марковића продирали дубоко и у село.

Кад је Светозар Марковић, у јесен 1873. године, покренуо лист „Јавност“, израђен је један програм „као основ практичног рада“ у Народној скупштини. У програм је унесено оно „што се може постићи у данашње време“ и што ће послужити као база за рад на доцнијем, коренимом друштвеном преображају. У познатом писму сестрама Нинковић од 7. новембра 1873. године, Светозар Марковић, истичући мотиве своје политичке активности, каже за овај програм да је обична тактика у борби, јер „најпре ваља освојити једну, али одсудну тачку, са које нам је после отворен пут за завршну победу“. У том програму прокламовано је:

— уништење данашњег управног система скупштинским решењем,

— формирање привременог скупштинског одбора, који би у почетку преузео централну управу а доцније замењен другим одбором састављеним од изабраних делегата у округу,

— избор окружних одбора који би управљали економским просветним и другим пословима у округу,

— предаја полицијске управе у надлежност општине,

— укидање постојећег судског система и стварање изборних (поротних) судова,

— преуређење финансијског система оснивањем централне банке, која би управљала државним приходима и расходима и устројавањем окружних и среских банака ради управљања окружним и среским финансијским пословима и намиривања свих економских потреба среза, односно округа,

— уништење свих сељачких дугова,

— сва земља која не припада земљорадницима — да постане својина општине у којој се налази,

— земља из приватне својине да пређе у општинску својину да би се српски народ осигурао од пролетаризације сељаштва, но с тим да се накнадно испита како се и за које време то може извршити.

Стога је Светозар Марковић рачунао на своје присталице међу народним посланицима — да ће покушати да спроведу у дело

ова начела прокламована његовим програмом и створити, на тај начин, солидну базу за револуционарни преображај српског друштва.

Посланици у скупштинама нису се конфронтирали по политичким странкама све до 1874. године. Међутим, на скупштинским заседањима те године већ се јасно разликују либерали под вођством Јеврема Грујића и конзервативци на челу са Јованом Маринковићем, иако ће се ове политичке групације тек доцније оформити у политичке странке.

Но, поред ових политичких групација, већ током скупштинских заседања формира се још једна, која настоји да посредством Народне скупштине спроведе у живот начела Светозара Марковића, изнесена у програму 1873. године. На челу те групе стајали су народни посланици Адам Богосављевић и Милија Миловановић.

Група политичких присталица Светозара Марковића у скупштини, иако мала у почетку, нарастала је убрзо у току скупштинских заседања тако да су Адам Богосављевић и Милија Миловановић ускоро стајали на челу читавог једног, не само политичког, већ и друштвеног покрета, који је увелико превазилазио оквире Народне скупштине. Овај покрет особито је усталасао сељачке масе, из чијих су се редова и јављали народни посланици са схватањима Светозара Марковића. Ови народни посланици представљали су најјачу опозицију у Народној скупштини, и ван ње, у периоду од 1874. до 1880. године. Уједно, ова опозиција је изражавала и најјачу борбу за преуређење државе у духу народне самоуправе.¹

Народни посланици, присталице Светозара Марковића, на челу са Богосављевићем и Миловановићем, наишли су на најбољи одзив посланика, у првом реду из редова сељаштва, без обзира на њихову политичку оријентацију. Посланике са села привлачила су начела Светозара Марковића о народној држави и самоуправи, при чему би народ био свој сопствени господар. Отуда су за предлоге Адама Богосављевића и осталих Марковићевих присталица често гласали и либерали и конзервативци. Захваљујући томе, њихови су предлози често добијали и већину у скупштини.²

На скупштинским заседањима 1874. године група посланика Адама Богосављевића — присталица Светозара Марковића бројала је око двадесет, док је у току 1875. и 1876. године нарастала и до четрдесет посланика.³

Несумњиво се намеће питање: Каквог су карактера иступања у скупштини Адама Богосављевића и његових другова? Да ли је

њихова скупштинска делатност у духу схватања Светозара Марковића и да ли су они Марковићеви следбеници?

Јован Скерлић је писао да 1874. године снажна група народних посланика са села, са Адамом Богосављевићем и Димитријом Катићем на челу, почиње у скупштини „практичну парламентарну борбу за остварење идеја Светозара Марковића“. Први пут од Карађорђевог и Милошевог устанка народ са људима из своје средине устаје против владарске и бирократске експлоатације, тражећи владавину „народа народом“.⁴ Скерлић говори о покретању Марковићевог листа „Ослобођење“ 1. јануара 1875. године, које је постало важан политички чинилац у Србији „у толико пре што је цела једна јака и врло активна група народних посланика била сасвим у његовим идејама“.⁵

Иако је Скерлић тврдио да је група посланика Адама Богосављевића деловала у скупштини у духу схватања Светозара Марковића, он је, ипак, ту групу назвао првом клицом будуће Радикалне странке.⁶ На тај је начин повезао Светозара Марковића са Радикалном странком и означио развојни пут Светозар Марковић — група посланика Адама Богосављевића — Радикална странка. Иако Скерлић остаје при тој тврдњи, ипак наглашава да такав развојни пут нису признавали сви људи из покрета Светозара Марковића. У доба формирања Радикалне странке осамдесетих година „мање истакнути људи“ као Мита Ценић, Ђуро Љочић, Драгиша Станојевић и низ младих људи са Велике школе нападали су радикале као отпаднике и настојали да створе социјалистичке организације.⁷

Федор Никић излаже да је Адам Богосављевић као омладинац „био у идејама Светозара Марковића“ и да се развијао под његовим утицајем.⁸ Међутим, Никић тврди да је Адам Богосављевић у свом скупштинском раду одбацио социјализам Светозара Марковића у погледу друштвеног и државног уређења и увео једно солидаристичко гледиште на уређење државе и друштва, што представља „средину између социјализма Св. Марковића и враћања економском, социјалном и политичком либерализму каснијих радикала“.⁹ Адам Богосављевић и другови, као први следбеници Светозара Марковића, свели су његов широки социјалистички покрет „на једну радикалну сељачку демократију“. „У покрету Адама Богосављевића видимо наш расни сељачки покрет: у њему се огледа душа нашег примитивног сељака са његовим патријархалним политичким и социјалним појмовима.“¹⁰

Попут Скерлића, и Никић везује Радикалну странку за Адама Богосављевића, односно Светозара Марковића, и тврди да се из Богосављевићеве групе развила доцније Радикална странка.¹¹

Слободан Јовановић назива групу посланика Адама Богосављевића и Милије Миловановића Радикалном странком, „јер то је био почетак доцније радикалне странке“.¹² По Слободану Јовановићу, у скупштинским предлозима Адам-Милијине групе „није остало скоро ничега од социјализма Светозара Марковића“. Иста је мисао и код Живана Живановића и Јаше Продановића.¹³

Драгослав Јанковић је сматрао да су посланици Адам Богосављевић, Милија Миловановић, Ранко Тајсић и неколико либералних дисидената, као Димитрије Катић и други, „први вођи првог најзначајнијег земљорадничког покрета код нас“. Они нису прави следбеници Светозара Марковића иако, на први поглед, изгледа да су то Марковићеве присталице.¹⁴

У послератном периоду овим се питањем бавило више аутора. У својој монографији о Адаму Богосављевићу, Растислав Петровић сматра да је Богосављевић ударио темеље српском радикализму. „Не треба у радикализму Адама и његових другова тражити социјалистичке идеје. Као представници сељаштва они нису прихватили идејне утицаје који не би одговарали ондашњем селу.“¹⁵ Адам Богосављевић је ударио темеље Радикалној странци.¹⁶

Ружица Гузина указала је на два правца кретања идеја Светозара Марковића у погледу самоуправе. „Практични“ део програма је шири од истоветних буржоаско-демократских програма најразвијенијих земаља западне Европе, док се у програму „за будућност“, коју Марковић није временски одредио, полазило од измена и економских основа за развитак социјализма. Полазна материјална база српског друштва у његово време није одговарала његовим жељама. Међутим, то не негира чињеницу о изузетности његове појаве и његових социјалистичких схватања у Србији. Због упорних настојања присталица Светозара Марковића међу народним посланицима, а то значи групе око Богосављевића и Милије Миловановића, измењен је 1875. године закон о општинама, чиме је уведена највећа самосталност општина у XIX веку и елиминисан надзор полиције над општинским органима.¹⁷ Из овога следује да је рад народних посланика у скупштини 1874—1876. године, на челу са Адамом Богосављевићем, био у духу остварења „практичног“ програма Светозара Марковића.

Димитрије Продановић разлаже да би држава која би после социјалне револуције требало да замени буржоаску државу била, према Светозару Марковићу, тзв. социјална држава, али не као инструменат пролетаријата ради заштите његових класних интереса и на тај начин ширих друштвених интереса, већ нека врста општенородне државе, чија би се функција састојала у подједнакој заштити интереса свих грађана.¹⁸ За овакву државу борила се група народних посланика на челу са Адамом Богосављевићем, па су њихови предлози о конкретној реорганизацији државе представљали прогрес у друштвеним кретањима и то на линији остварења начела Светозара Марковића.

Драгослав Јанковић истиче да је после смрти Светозара Марковића социјалистичка нит у Србији „све слабија, готово једва видљива“,¹⁹ а већина његових присталица све се више приближава Богосављевићевој групи, што значи да су схватања Адама Богосављевића друкчија од Марковићевих.²⁰

Љубиша Стокић констатује да је група посланика Адама Богосављевића „одступала програмски од Светозаревих гледишта“.²¹

Међутим, материјали показују да је група народних посланика Адама Богосављевића и Милије Миловановића деловала у скупштинским заседањима 1874, 1875. и 1876. године управо у духу схватања и препорука Светозара Марковића, изложених у програмима, чланцима и поменутом писму сестрама Нинковић. Од интереса је како је друштвена јавност тога доба третирала рад ове групе народних посланика. И то сведочи да су се ови посланици руководили идејама и схватањима Светозара Марковића и били његови следбеници. Поред осталог, то показују и листови тога доба, и владини и опозициони, као и, посебно, оштар терор вршен над овим људима као кандидатима за народне посланике, па чак и за време посланичког имунитета.

О ставу и схватањима Адама Богосављевића и његових другова народних посланика сведочи и његова интерпелација у скупштини јануара 1875. године, упућена министру унутрашњих дела поводом забране књиге „Србија на Истоку“ Светозара Марковића и једне брошуре Васа Пелагића.²²

Марковићев лист „Ослобођење“ сматра Адама Богосављевића, Милију Миловановића и њихове једномишљенике својим посланицима. Лист констатује да су ти посланици на скупштинским заседањима 1874. и 1875. године изашли пред владу са тако радикал-

ним предлозима који нису познати у дотадашњем скупштинском животу. Они су тражили да се укину окружна начелства и жан-дармерија, да се смањи број чиновника, умање плате високим функционерима, да се укину три епархије у Србији. То су „само прелазне реформе кроз које се мора корачати коренитом преображају целог државног система у Србији, а тај преображај треба да буде у смислу потпуне народне самоуправе“.²³ У листу се наглашава да је на скупштинским изборима, 3. августа 1875. године, изабрана још већа група посланика која ће се држати „истог правца“ са Адамом Богосављевићем, Милијом Миловановићем и њиховим друговима из претходне скупштине. Народ је потврдио избором Богосављевића и Миловановића са друговима да буду „врховне суђаје и пресуђујући фактори у решавању питања шта су народне потребе“. У низу бројева „Ослобођење“ изражава радост што су на многим изборним местима победиле његове присталице и поред тога што лист, услед забране, није излазио четири месеца, управо уочи избора.

На Марковићеве посланике и посланичке кандидате особито се обарао владин лист „Видовдан“, не само у предизборној кампањи, већ и у току скупштинског рада. Још у току скупштинских заседања 1874/75. године „Видовдан“ је оквалификовао Адам-Милијину групу посланика као присталице Париске комуне, која је покушала да уништи Париз, „најдрагоценији цвет духа човечанског“. Лист се чуди како „нови апостоли“ делују попут чаробњака. „Ко год њихну књигу прочита, онај час полуди. Сасвим промени памет“.²⁴ Остварење њиховог захтева о самоуправи значило би хаос у друштву. „Видовдан“ пише да је ова група посланика имала и два своја листа — „Ослобођење“ и „Будућност“. Својим „претераностима“ у скупштини успели су да привуку на своју страну и знатан број „невиних и добромислених“ посланика. Носиоци су начела о самоуправи само посланици „комунци“.

У предизборној кампањи „Видовдан“ упозорава бираче да не бирају Адама Богосављевића, Милију Миловановића и остале „комунце“, јер ће они да дезорганизују и растроје државу. То су људи који настоје да створе партију која би се усредсредила на обарање свих друштвених институција — као приватне својине, породице, брака, вере, итд. Као комунисти, они хоће једноставно преврат, револуцију.²⁵ Богосављевић и Миловановић су комунистички каплари. Ко хоће да постане оцеубица, братоубица, народоубица, нека трчи под Адам-Милијину комунистичку заставу. Народ треба да се чува

да не пошаље у Народну скупштину превратнике, тајне и јавне револуционаре, односно „комунце“. Бирати за посланике Адама Богосављевића и његове присталице, значило би потпалити народну кућу, изложити земљу најнесрећнијим евентуалностима и одвести је у пропаст.²⁶

Заступајући ставове листа „Старо ослобођење“, посланици на челу са Адамом Богосављевићем упутили су интерпелацију на министра унутрашњих дела, 8. децембра 1875. године, због преоштре цензуре, гушења листа и кажњавања уредника „Старог ослобођења“. Повод је писмо министра просвете и црквених дела ректору богословије, којим се прети богословској омладини што одобрава схватања која изражава тај лист. Интерпеланти осуђују крагујевачку полицију и окружног начелника Милоша Прокића, који је премештен у Крагујевац само зато да би стао на пут слободњачком и напредном уређивању „Старог ослобођења“. Он је за кратко време забранио неколико бројева листа, оптужио и ставио у притвор уредника и штампара. Траже у интерпелацији да се окружни начелник узме на одговорност и хитно премести у друго место. Тражено је да се интерпелација узме хитно у поступак. На њу је одговорио председник владе Љубомир Каљевић, либерал. Он се изјаснио за слободу штампе, „оно што проповеда лист крагујевачки није слободна штампа, нити ја хоћу такву слободну штампу, јер ту се оће растројство и неред у земљи, ту се проповеда оно што ми ниједан не можемо одобрити ни усвојити, јер ми нисмо дошли овде да радимо на растројству и нереду у земљи, него да се бринемо о напретку и благостању земље“.²⁷

Идеје Светозара Марковића, које су спроводили у скупштини посланици његове присталице, увелико су захватиле готово сву омладину, па је, децембра 1875. године, иступио против тога посланик Милан Пироћанац. Нагласио је како се међу омладином шири дух „превратности“, који све руши. „Узео је хук неке слободе, јест, истина слобода је лепа ствар, али је слобода за државу, а за школу треба дисциплина и ауторитет“. Оваква схватања међу омладином отварају врата „теоретичкој револуцији“.²⁸ Овакве реакције особито је прихватао и разрађивао владин лист „Видовдан“. Говорећи о овоме, Пироћанац је имао на уму омладину земљоделско-шумарске школе и богословије.

Министарство унутрашњих дела изриче опомене уреднику „Старог ослобођења“ зато што те новине „постају убитачне за јав-

ни мир и поредак, јер се у њима стално и у непријатељском духу изопачавају дела државних власти“ и доставља окружном начелнику да их преда на реверс уреднику, с тим да се обавезно штампају у идућем броју.²⁹

Као што се види, како према владиној штампи тако и према листовима Светозара Марковића, група народних посланика на челу са Адамом Богосављевићем и Милојом Миловановићем сасвим је у идејама Светозара Марковића, они су његове присталице и настоје да остваре у друштвеној пракси његова програмска начела.

Марковићеве присталице у скупштини није нападала само владина штампа. Са истом жестином и у истом духу нападао их је и орган либерала „Исток“, и поред тога што је знатан број либералних посланика често иступао у скупштини заједно са присталицама Светозара Марковића. Штампа либерала била се окомила на „комунце“, особито у предизборној агитацији, у лето 1875. године, или поводом њихових радикалнијих предлога у скупштини. Уочи избора либерали су хтели да се разграниче са присталицама Светозара Марковића, „комунцима“. Они „комунцима“ не признају радикализам у политици. По њима је најрадикалније лево крило либерала, док су „комунци“ „лажни радикалци“. Либерали хоће политичке слободе, али неће „дар-мар“ у држави, цркви, друштву, општини и породици. „Лажни радикалци“ хоће комуноу, хоће да униште веру, да потру народност (да се претопимо у Турке и Мацаре), да униште брак и фамилију и да уведу животињско, дивљачко стање, да униште сопственост и све установе“. Социјалистичка куга је уништена на Западу и сада се шири по нашем народу. Комуна је изданак западне хиперцивилизације. Социјализам на Западу је питање радника, док су француски сељаци најцрњи душмани социјализма. Код нас и нема фабричких радника па се опет проповеда социјализам иако је Париска комуна пропала. Непријатељи Србије ликују што се по Србији шири комунистичка завера која води земљу у пропаст. Ко хоће да Србија пропадне, нека бира „комунце“ за народне посланике“.³⁰

Либерална штампа признаје да у току скупштинских дебата иступа „неколицина посланика који одобравају правац „Старог ослобођења“ и „Народне воље“ а пређе „Гласа јавности“, „Рада“ и „Новог доба“. Ти посланици нису „комунци“, јер и не знају шта то значи, али се „дају за нос вући од комунске чапкунерије“.³¹ Међу посланике „комунце“ либерални лист убраја Адама Богосавље-

вића, Милију Миловановића, попа Николу Крупежевића („за кога један комунац вели да има нос као у Робеспјера“), Антонија Шумкарца, Раденка Драгојевића и друге.³²

Посланике Богосављевићеве групе либерална штампа назива нихилистима, сплеткашима, лоповима, ништаријама, одродима, кретенима, шпијунима и слично. Поводом интерпелације Адама Богосављевића и Антонија Шумкарца о забрани „Старог ослобођења“, у „Истоку“ је изашао чланак у коме се ова група посланика назива „голаверима“ који хоће да сруше државу, униште породицу, ликвидирају приватну својину, разоре веру, угасе слободу, итд.³³ Посланике „комунце“ треба подврћи „физичком претресу“, пошто су то људи који своју срећу траже само у туђој несрећи.

Делатност присталица Светозара Марковића у скупштини изводила је каткад из такта владине посланике. Највећи противници Адам-Милијине групе били су Милан Кујунџић и Панта Срећковић из редова владиних посланика. Посланици Адам-Милијине групе Јеврем Марковић, Јован Рајичић и Никола Крупежевић са групом од двадесет посланика траже од скупштине, 5. јануара 1876. године, да владин посланик Милан Кујунџић повуче консенквенце зато што је једном посланику из Богосављевићеве групе опсовао „оца грмаљског“.³⁴

За либералну штампу „комунци“ су један „чопор дечурлије“, наопако васпитане или „криво насађене“, који мисле да је цела васиона на погрешном темељу, па хоће све „тумбе“ да преокрену, пониште, збришу.³⁵ Либерална штампа бесомучно напада и Васа Пелагића. Он је, према њој, „заклети непријатељ цијелога српског народа и православне вјере“. Он сеје раздор и свађу међу једлокрвном браћом и баца љагу на цео српски народ пред културном Европом.³⁶ У истом духу реагује ова штампа на општинске изборе у Крагујевцу и на „црвено барјаче“. Захваљујући небризи и пасивности крагујевачких гласача, у општинску управу изабрани су већином „санкилоти“, услед чега је судбина Крагујевца пала у руке нихилиста.³⁷

Према либералној штампи Марковићев лист је турско „Ослобођење“, а његове присталице су Турци! Министар војни Тихомир Николић жали се председнику владе и министру унутрашњих дела, 17. октобра 1875. године, на лист „Старо ослобођење“ због „неистине, лагања и изопачавања правога стања“ и зато што његови следбеници „поткопавају државне установе“ и настоје да се „обе-

свете закони и да се убије свака вера и поверење према свакој државној власти а нарочито оној којој се сва моћ оснива на општем поверењу и оданости према војничкој установи“. Министар војни тражи да се уредник због тога узме на одговорност.³⁸

Низ пословника либерала пристајали су често уз интерпелације Адам-Милијине групе или усвајали њене предлоге у скупштини, на шта су либерали реаговали преко штампе. Либерални посланик за срез млавски често се у скупштинским дебатама налазио међу посланицима присталицама Светозара Марковића. Стога га опомињу чак и преко штампе „да се у свима оним делима, која потпомажу интерес народни, а осујећавају прљаве и себичне интересе реакције, придружиш оним народним посланицима који деле наше мишљење и којима интереси народа на срцу леже“.³⁹

Из изложеног се види да су и либерали овога доба сматрали Адама Богосављевића и Милију Миловановића следбеницима Светозара Марковића и били њихови љути противници, ништа мање него и конзервативци. Друга је ствар што је и део либералних посланика, у првом реду оних који су познавали мукотрпни сељачки живот, често пристајао у скупштинском раду уз посланике оријентисане у духу схватања Светозара Марковића.

У доцнијим периодима XIX века, па и у XX веку, Адама Богосављевића сматрају следбеником Светозара Марковића. У листу „Занатлијски савез“ из деведесетих година прошлог века стоје у заглављу као мото имена Светозара Марковића, Адама Богосављевића, Мите Ценића, Боже Вучковића, Живојина Жујовића, Лазе Нанчића и других. У Занатлијској читаоници, поред слике Светозара Марковића, стоји и слика Адама Богосављевића. Исти лист наводи да је Богосављевић био сељак, „дакле производан радник“, да је као такав, заступајући раднички „сталез“ добио његове симпатије и поверење.⁴⁰ Предлаже се подизање споменика упоредо и Светозару Марковићу и Адаму Богосављевићу.

Радикална странка је од свог формирања настојала да прикаже како је она прави следбеник Светозара Марковића, а у покрету Адама Богосављевића налазила је своје зачетке. Према радикалима, развојна линија била је Светозар Марковић — Радикална странка. Чињеница је да је један део оснивача Радикалне странке био у своје време међу присталицама Светозара Марковића. Међутим, у друштвено-политичкој атмосфери у доба настанка Радикалне странке ти су људи врло рано постали ренегати социјалистичког

покрета Светозара Марковића.⁴¹ Међу њима је најзначајнији Никола Пашић, који је студирао у Цириху заједно са Светозаром Марковићем и био његов присталица седамдесетих година. Међутим, од интереса је Пашићево држање поводом општинских избора у Крагујевцу, у фебруару 1876. године, и манифестације „црвено барјаче“. Пашић је у то доба био у Босни у устаничком логору као представник групе окупљене око листа „Ослобођење“. Вратио се у Србију у априлу месецу и у разговору осуђивао манифестације са „црвеним барјачетом“, јер је то „помрачило успех на општинским изборима“.⁴²

Радикали су, попут осталих буржоаских странака, своје класне интересе заодевали у форму општеноародних интереса, тј. у рухо Марковићевих идеја, програма и политичких стремљења, не прејаући ни од грубљих фалсификата. Радикали су у друштвеној пракси били на радикалнијим буржоаским позицијама, али у свом листу „Самоуправи“ издају подлистак који прелази оквире буржоаског радикализма. Ово радикалско својатање Светозара Марковића и монопол на његова схватања, спровођење буржоаско-радикалне праксе под ознаком социјализма, разголитио је осамдесетих година доследни следбеник Светозара Марковића, Мита Ценић и показао да радикали нису следбеници Светозара Марковића.⁴³

Према реченом да се закључити да је социјалистичка нит развоја текла од Светозара Марковића преко групе посланика Адама Богосављевића, затим Мите Ценића и представника социјалне демократије у првим деценијама двадесетог века до Комунистичке партије.

Народни посланици присталице Светозара Марковића били су изложени посебно оштром терору у току изборне кампање да би им се, на сваки начин, онемогућио избор. Посебан терор спровођен је приликом избора за посланике Адама Богосављевића, Милије Миловановића, Ранка Тајсића и Јеврема Марковића. У току скупштинских дебата 1874. и 1875. године посланици и присталице Светозара Марковића поднели су низ интерпелација и поставили велики број захтева за преуређење државе и њених институција. Због тога се настојало свим средствима да ти посланици не буду изабрани за наредни скупштински период.

Скупштина је распуштена, по налогу књеза Милана, у марту 1875. године, због веома радикалних предлога и захтева нарочито посланика присталица Светозара Марковића. Повод за рас-

пуштање скупштине је тужба удовице посланика Павла Грковића, убијеног по обављеним изборима 1874. године. Посланици су настојали да поменута тужба, у којој је за Грковићево убиство био окривљен бивши министар унутрашњих дела, буде што хитније упућена влади на оцену. Конзервативни посланици направили су опструкцију, што је влади послужило као повод за распуштање скупштине.⁴⁴

Да је прави разлог распуштања скупштине активност и радикални захтеви посланика присталица Светозара Марковића, сведочи и распис председника владе и министра унутрашњих дела окружним начелницима у коме се објашњава зашто је скупштина распуштена и кога треба бирати за посланике на идућим изборима. У распису се каже да су се у прошлој скупштини чули разни гласови о слободи, родољубљу и напретку земље, али су њихови циљеви веома разнолики. Једини прави пут развитка и добробити је онај на који указује влада. „У Србији има партија и свака каже да је једино у њеном учењу она права стаза напретка и благостања. Нећемо ни да говоримо о превратним људима који мисле да ће за се начинити партију ако војују против свега што постоји, који управљају свој рад на обарање друштвених установа: својине, брака, породице и других темеља на којима се све сувремене државе развијају и који, без икаква разбора и обзира, предњачењем у томе хоће себи политичну важност да набављају. Њих довољно карактерише и открива што везу држе са *застрањеним, презреним или лакomisленим људима*“ (подвукао М. У.).⁴⁵ Према томе, влада је желела да не дођу у идућу скупштину у првом реду присталице Светозара Марковића, као Адам Богосављевић, Милија Миловановић, Јеврем Марковић, Ранко Тајсић и други.

Министар унутрашњих дела наредио је, расписом од 13. марта 1875. године, окружним и среским начелницима да се свуда у њиховом домену тумачи распуштање скупштине онако како је то званично саопштено и да се „најозбиљније мотри да ли неће који растурати (по народу) противна обавештавања о овој ствари те да се произведу гласови који би могли бити од тежих последица по државне интересе, па како за какав случај сазнате да ми то одмах (такође депешом) доставите, а међутим, да ви у таком случају учините сместа оно што би вам дужност налагала“.⁴⁶

Ово је наређење допуњено 10. априла. Све што је речено у распису од 13. марта односи се и на новине. „И ако би се у тим но-

винама излагала противна објашњења, разуме се по себи, да се то ни под којим изговором не сме допустити на јавност изнети“.

Одмах после распуштања скупштине, у марту 1875. године, отпочела је кампања, која је укључивала терор и хапшење против Адама Богосављевића — да би се онемогућио његов избор за посланика на изборима заказаним за 3. август те године.

Још у фебруару 1875. године неготински окружни начелник извештава министра унутрашњих дела да је вршено ислеђење над Адамом Богосављевићем и Алексом Здравковићем, народним посланицима, зато што је Богосављевић изјавио да не требају школе по селима, него само по окружним варошима и да ће влада да поднесе предлог скупштини да се плаћа порез на све пиће и на сваки прозор на кући.⁴⁷

Исти начелник у марту оптужује министру Андрију Богосављевића, бившег учитеља цртања у Књажевцу, Адамовог брата од стрица, да је на питање сељака зашто је књаз распустио скупштину одговорио: „Ако ју је распустио, кад она њега није протерала“. Приликом саслушања сељаци су порекли да је Андрија Богосављевић то рекао, па је министар наредио окружном начелнику да по томе ништа даље не предузима, „већ да у будуће пази на све поступке, како Адама тако и његовог брата Андрију Богосављевића, па ако у њиховом поступању нађе што противзаконо, да учини што му надлежи“. Исто је тако легла ствар и око изјаве Адама Богосављевића о тобожњем предлогу закона о опорезивању прозора, иако се то вукло све до маја месеца, и Адаму Богосављевићу остављено да се брани из слободе.

Но, на збору повереника копривничке општине, 4. маја, Адам Богосављевић је изабран за кмета у присуству писара крајинског среза Косте Динића, који није дао никакву примедбу у свом извештају. Међутим, срески начелник је огласио овај избор за кмета незаконитим зато што при избору нису били сви сељаци који имају право гласа за избор повереника, па је Адама Богосављевића избрала за кмета његова родбина. Окружни начелник извештава министра унутрашњих дела да Богосављевић не може бити кмет и зато што је под кривичним ислеђењем, јер је „јавно пронашао такве гласове са којима установе земаљске власти омаловажава и светском презрењу излаже“.⁴⁸

Књез Милан је у мају 1875. године путовао по Србији посетивши готово све округе. Ово путовање било је уочи избора за

скупштину и имало агитационо-политички карактер. Књез је био у Неготину 25. и 26. маја. Свуда га је дочекивала маса света са свирком и песмом и на челу са делегацијама које су му изјављивале захвалност за благостање у земљи и изражавале лојалност и верност народа. Депутација среза крајинског изабрала је Адама Богосављевића да поднесе књезу „адресу признателности, оданости и верности“. Међутим, Богосављевић је у „адреси“ изнео оно што је заступала његова група посланика у прошлој скупштини, тј. тражио је самоуправу у општини и срезу. Иако су његов говор потписали сви чланови депутације, окружни и срески начелник одузели су написани говор и прогнали Богосављевића стражарно из Неготина у Салаш за време књажевог боравка. Ово је пореметило свечаност дочека књеза, јер су у народу књез, параде и свечаност пали у засенак онога што се догађало са Адамом Богосављевићем.⁴⁹ Књез Милан, озлојеђен ставом Адама Богосављевића, настојао је, преко свога поверљивог човека, окружног начелника Васе Живановића, да га стави под кривичну одговорност и тиме политички ликвидира.

Начелник, 6. јуна, депешом тражи од министра унутрашњих дела да му достави текст адресе коју је Адам Богосављевић хтео да поднесе књезу приликом његовог доласка у Неготин, јер намерава да га због тога преда суду. Међутим, 7. јуна, окружни начелник извештава министра да је срески начелник већ узео Богосављевића на одговорност и ставио га у притвор и поред тога што је министар депешом упозорио окружног начелника да буде „смотрен у овој ствари“, јер адреса не може служити као материјал за извођење на суд. Министар је захтевао тачан извештај од окружног начелника због чега је Богосављевић стављен у притвор. Међутим, уместо одговора, министар добија од начелника опширну депешу, којом извештава да је, 9. јуна, у пет сати по подне, дошло у Неготин преко педесет сељака из села Копривнице, насилно извели Адама Богосављевића из затвора и одвели у његово и своје село.

Министар је одмах наредио крајинском и црноречком окружном начелнику да са кметовима села Копривнице извиде овај случај и да коловође тога догађаја ставе у притвор. Но, истог дана Копривничани су предали окружном начелнику писмену молбу да им се потврди новоизабрани кмет Адам Богосављевић. Министар је и даље инсистирао да му окружни начелник одговори због чега је Богосављевић стављен у притвор, али је начелник избегавао ди-

ректан одговор. Међутим, догађаји су се муњевито развијали и све више компликовали.

Пошто су оба окружна начелника стигли у Копривницу, обавестили су министра да су сељаци на пољским радовима и да у селу влада потпун мир. Само два дана после тога начелници обавештавају министра да влада велика узнемиреност у народу у целој околини, да су сељаци многих општина крајинског среза солидарни са Копривничанима, да по овој ствари не би требало предузимати „крајње мере“, да је народ у читавом крају „раздражен“, да се Копривничани спремају на отпор и да начелници, из страха да не буду нападнути, напуштају Копривницу и премештају се у Салаш. Министар је наредио да се окружни начелници сместа врате у Копривницу, да пронађу кривце и извести га о обављеном послу. Начелници одмах обавештавају министра да се у интересу мира и поретка хитно уклони из среза срески начелник Остојић, који је, по наредби окружног начелника, ставио Адама Богосављевића у притвор, јер начелник нема ауторитета у овом срезу.

Окружни начелници обавештавају министра депешом, 13. јуна, „да никаки успех у селу Копривници нису могли учинити, да Копривничани не признају да су они из руку власти отели Адама“. Министар је наредио начелницима да му поднесу извештај о свом раду у Копривници и да се врате на своју дужност. Међутим, Копривничани и даље инсистирају да се Богосављевић потврди за кмета и у томе им се, према извештају окружног начелника, придружују и грађани Неготина.

Комисија, састављена од окружних начелника и кметова, подноси министру извештај, из кога се види да Копривничани не признају дотичну комисију, да су одређеног дана приспели у Неготин и преузели Адама Богосављевића од власти зато што се био разнео глас по народу да је власт потплатила неког да га за двеста дуката убије, да Копривничани негодују што се Богосављевић не потврђује за кмета који је једногласно изабран и да не признају да су га отели, већ им га је сама власт предала.

О овом случају расправљано је и на седници владе и решено је, 14. јуна, да се пошаље у Неготин члан Државног савета Ђорђе Миловановић у својству владиног комесара да извиди цео случај и поднесе влади извештај.

Владин комесар Миловановић такође није могао ништа да учини. Извештава министра да су му Копривничани изјавили да неће

да разговарају с њим све дотле док им се Адам Богосављевић не потврди за кмета.

Начелник црноречког округа известио је министра унутрашњих дела, 15. јуна, да је ситуација веома озбиљна у читавом крају. У договору са Копривницом да се пружи отпор власти стоје села Брусник, Смедовац, Рогљево, Мала Јасикова, Сиколе и „нека част“ Салашу. Буну у овим селима подстичу и Неготинци. У Копривницу треба послати „егзекуцију“. Но, ако се за то не може употребити стајаћа војска, онда се не сме узимати ни народна војска из ових крајева, јер ће одбити послушност, већ из удаљених округа.

Начелник округа крајинског обавештава министра да копривничко питање постаје „народно питање“, које је задобило „непрегледно земљиште“. Ово питање може још да се реши мирним путем, али само под условом да се Адам Богосављевић потврди за кмета и ако се срески начелник премести из среза.

Владин комесар Ђорђе Миловановић је известио да су и Неготинци аплаузима одобравали Копривничанима кад су Богосављевића одводили из затвора. Ако би се послали пандури да њега и коловође силом похватају, сељаци Копривнице одупрли би се оружјем, извештава владин комесар и предлаже да „влада сама изнађе начина како ће се ова ствар што је могуће лакше расправити и кривци за своју заблуду казнити“.

Пошто им окружни начелник није хтео потврдити Богосављевића за кмета, Копривничани су обавестили министра унутрашњих дела да су пре шест недеља једногласно изабрали за кмета Адама Богосављевића, да је среска власт обећала да ће у року од осам дана потврдити тај избор пошто обавести окружну власт, да тај избор није био повољан окружној власти, да су се два пута без успеха обраћали окружном начелнику да им потврди изабраног кмета и да више не могу трпети „безглавништво“ у свом селу. Моле министра да нареди да се избор за кмета што пре потврди, иначе ће општина бити принуђена да изабраног кмета сама уведе у дужност. Министар је доставио молбу села Копривнице окружном начелнику и тражио објашњење зашто се не потврђује Богосављевићев избор за кмета. Начелник одговара да је избор кмета неправилан, јер су га изабрали његови рођаци, а не општина. Уз то Адам Богосављевић се налази под тобожњом кривичном одговорношћу.

У опширном извештају влади, министар председник и министар унутрашњих дела Данило Стефановић указује, 24. јуна, да је тражио од окружног начелника протокол ислеђивања Богосављевићеве кривице, из кога се види да се овај окривљује за три дела: за гвор да нису потребне школе по селима, за говор о одређивању пореза на прозоре на кућама и за адресу коју је требало прочитати пред књезом у Неготину. Ислеђивање прва два дела трајало је од 3. фебруара до 1. маја 1875. године и Адам Богосављевић није узиман на одговорност. Због трећег дела узет је на одговорност и стављен у притвор. Министар је констатовао, у свом извештају, да је овако раздраженом стању народа у овом крају, готовом на побуну, допринела, у великој мери, и окружна и среска власт. Због опасности од побуне, а „с обзиром на стање наше земаљско уопште“, председник владе и министар унутрашњих дела сматра „да би разумно и политично и постојећим законима саобразно било да се у овој ствари насилне мере не предузимају за сада и пре док се тога ради не би показала несумњива потреба, него да се дело ово потпуније извиди и по томе извиђењу да се оконча према показаној потреби а сходно правилима законом прописаним“.⁵⁰

У извештају Данила Стефановића влади види се да је за случај Адама Богосављевића и догађаје у Копривници био заинтересован лично књез Милан. Седница владе требало је да се држи 23. јуна, али је председник владе добио писмо од књеза с предлогом да се седница одложи за 24. јун, јер „рад сам да присуствујем седници у којој се буде коначно решење о Адамовој ствари донело“.

На претходној седници владе књез Милан, потпомогнут једним бројем министара, одлучно је захтевао да се копривнички отпор оконча оружаном снагом. Био је у директној вези са крајинским окружним начелником, који је извршавао његова наређења мимо председника владе. Данило Стефановић, иако је желео и сам да онемогући Адама Богосављевића на предстојећим посланичким изборима, налазио је да је књежев захтев за оружану интервенцију „претеран“, раздраженост и готовост сељака за побуну резултат је „несмотрености и шепртљаније“ окружног начелника, кога је на то навео сам књез. Књежево договарање са окружним начелником иза леђа председника владе и министра унутрашњих дела, Стефановић је назвао лукавошћу књеза Милана. Стога је председник инсистирао, на седници владе, да се копривнички случај одложи и да се испита, поред осталих, као кривац и окружни начелник у

Неготину Васа Живановић, који је био књежев љубимац. Данило Стефановић је ово написао својеручно на полеђини свога извештаја влади са насловом „Нека се зна“, намерно остављајући потомцима да виде докле је све могао да иде књез Милан у обрачуну са својим противницима.

Одборници копривничке општине одузели су печат и кључеве општине од дотадашњег кмета Тома Станојевића.⁵¹

У овако напетом атмосфери, уз велики отпор среских и околних власти, уз пуно ангажовање самог књеза и бесомучну агитацију против „комунца“, Адам Богосављевић је, 3. августа 1875. године, изабран за народног посланика и дошао у скупштину. На првим скупштинским заседањима, у септембру, посланик Михаило Терзибашевић тражи да се узме на одговорност и преда суду министар унутрашњих дела Данило Стефановић, зато што је дозволио да за време избора полицијске власти прогоне Адама Богосављевића, Милију Миловановића, Ранка Тајсића и друге.⁵²

Посланик Милан Глигоријевић подигао је, 17. децембра 1875. године, интерпелацију у скупштини поводом поступка министра унутрашњих дела за време дочека књеза Милана у Неготину. Среска депутација за сусрет са књезом изабрала је Адама Богосављевића да, у име среза, поздрави књеза и изнесе му жеље и потребе народа. Међутим, Адам Богосављевић је протеран из Неготина. Кад је један од чланова депутације хтео при сусрету са књезом да прочита адресу коју је написао Богосављевић, полиција му је истргла из руку текст, што је довело у неприлику и кнеза и цео народ на дочеку. На молбу председника владе, скупштина је прешла преко ове интерпелације на дневни ред.⁵³

Исти терор спровођен је у току изборне кампање и над кандидатима среза темнићког Милијом Миловановићем из Бачине и Илијом Ратајцем из Велике Дренове. Начелник јагодинског округа Ђока Стефановић настојао је да, по сваку цену, омете избор за посланика Милије Миловановића. Држао је састанке по срезу и на њима нападао Миловановића квалификујући га као „комунца“ и претио ономе ко га буде гласао.⁵⁴ Начелник среза темнићког Атанасије Барјактаревевић хапсио је људе на сам дан избора зато што су агитовали за Милију Миловановића. Три трговца из Крушевца (Станоја Николића, Григорија Максимовића и Антонија Павловића) ухапсио је срески начелник на дан избора, држао их пет дана у затвору и малтретирао зато што су „дражили поверенике на непокорност према

властима, наговарали их да бирају Милију из Бачине и Илију Ратајца и што нису послушали власт да се одмах уклоне“. Био је оптужен и Недељко Здравковић, учитељ из Варварина, зато што је људима „напуњао уши“ да је Милија Миловановић сиротињска мајка и да ће им олакшати плаћање пореза. Други су узимани на одговорност због тога што су покушавали да кандидују Милију Миловановића у трстеничком срезу.⁵⁵ Срески начелник је претио ухапшенима да ће их побити, на парчиће исећи и у „проход“ бацити, да им је он „бог и батина“ и да за њих нема друге власти до њега. Но, и поред свег терора, Милија Миловановић и Илија Ратајац изабрани су за посланике управо као „комунци“. Међутим, и пошто су изабрани, власт је настојала да им се пониште посланички мандати. Скупштини су поднели жалбе председник и један одборник изборне скупштине, начелник среза темнићког и Спасоје Поповић и Аксентије Милићевић. У жалбама се каже да су неки од повереника били под оружјем на дан избора и да се на председникову опомену нису хтели удаљити, да су мењани чланови бирачког одбора од стране незадовољних повереника због чега је било „велике ларме при избору“ и да је уместо 222 повереника — изабрано свега 218. Срески начелник се жали да је било „наговора и договора“ да се изаберу Миловановић и Ратајац. Аксентије Милићевић и Спасоје Поповић се жале да су их неки повереници отерали као чланове бирачког одбора и изабрали друге. Скупштина је одбацила све ове жалбе и приговоре.⁵⁶

Начелник јагодинског округа био је у току изборне кампање непрестано у договору са министром унутрашњих дела како би осујетио избор Миловановића за посланика. Заједно су правили списак гласача на које би могли утицати да гласају за владиног кандидата.

Поводом избора у темнићком срезу, либерална штампа је писала: „Комунаца осим два три шипарца у Србији нема нити може бити“.⁵⁷ Иако изабрани за народне посланике, Милија Миловановић и Илија Ратајац дошли су, 15. августа, у скупштину у Крагујевац без пуномоћја, јер им их није хтео дати срески начелник.⁵⁸ Либерална штампа хтела је да умањи значај избора за посланике присталица Светозара Марковића, тврдећи да су сви изабрани посланици либерали „осим два до три који су велики лични пријатељи са „народним пријатељима“ око „Ослобођења“ и других упокојених комунских листова“. По свршеним изборима „Ослобођење“ изражава радост што је Милија Миловановић изабран за посланика и поред

терора и прогона којим је био изложен. „Његова жива реч опет ће да одјекује у скупштинској дворани, његове патетичне беседе, пуне народнога бола и гнева, опет ће немило да заголицају уши навикнуте само на мекане звуке удворичке понизности“.⁵⁹

Полиција је спроводила терор и у драгачевском срезу да би осујетила избор за посланика Ранка Тајсића. Тајсић је био народни посланик и у претходној скупштини и иступио заједно са посланицима присталицама Светозара Марковића. Он је помно пратио Марковићеве листове. За време избора полиција је ухапсила Ранка Тајсића и покушавала да га преда суду. Био је стављен под суд, али је касација то решење поништила и вратила га полицији. Начелство је осам пута спроводило Тајсића суду који га је увек враћао полицији. Тајсић је, и поред све жестине полицијског терора, изабран за народног посланика, али није дошао на прво скупштинско заседање, јер је против његовог избора поднела жалбу скупштини и среска и окружна полицијска власт. Међутим, бирачки одбор драгачевског среза поднео је, такође, жалбу скупштини против терора полицијских власти у току изборне кампање и избора. Наводе се разне злоупотребе среске власти, која, и после свршених избора, узима на одговорност чланове бирачког одбора. Срески начелник је имао задатак да, по сваку цену, онемогући Тајсићев избор. Кад је обнародован избор Ранка Тајсића за посланика, начелник се од једа ваљао по земљи вичући: „Забога, убите ме, немојте објављивати Ранка за посланика“.⁶⁰

Скупштински одбор за верификацију посланичких мандата предложио је да се претходно прибаве акта о Тајсићевој кривизи — да би скупштина видела која је то кривична дела починио. Што се тиче жалбе бирачког одбора, скупштински одбор је мишљења да је треба упутити влади да испита ствар и поступи по закону. Међутим, посланици присталице Светозара Марковића нису се сложили са предлогом скупштинског одбора, већ су захтевали да се Тајсић одмах позове у скупштину. За то су се нарочито залагали Милија Миловановић, Адам Богосављевић, поп Никола Крупежевић, Јеврем Марковић, Сима Несторовић и други. Посланици су указали на различите полицијске интриге и терор у току избора. Посебно су указивали на терор у срезу драгачевском, где је полиција „чинила чуда“ са Тајсићем. Поред хитног позива Тајсића у скупштину, ови посланици предлажу да се поведе истрага против среског начелника на основу жалбе бирачког одбора. Особито су подвлачили

да се полиција приликом избора окомила баш на оне посланике који су се истицали својим радом у прошлој скупштини. Адам Богосављевић указује како нема уопште жалби против владиних посланика и њихових пуномоћја. Жалба полиције против наведених посланика, најбољи је доказ да се она грубо мешала у изборе и настојала да онемогући управо одређене кандидате. Милија Миловановић и Милош Глишић не слажу се да влада образује комисију за утврђивање кривице драгачевског среског начелника, јер се има рђаво искуство из претходне скупштине, које је показало да „врана врани очи не вади“. Предлажу да комисију одреди сама скупштина и да се срески начелник удаљи из среза за време рада комисије. Сва владина настојања преко окружних и среских власти да се онемогући Тајсићев долазак у скупштину остала су без резултата.

Влада, па и сам књез Милан, онемогућавала је избор за посланика Светозаревог брата Јеврема Марковића. Јеврем је био официр, па је поднео оставку да би се кандидовао за посланика 1874. године. Но, настојало се, свим средствима, да се Јеврем Марковић онемогући на изборима као Светозарев брат и његов истомишљеник. Сам књез декларисао се против Марковићевог избора за посланика. Овај избор у Јагодини књез ће сматрати актом непријатељства према себи.⁶¹ Још у децембру 1873. године, приликом заседања скупштине, скупио се један број сељака из околних села, који су тражили од скупштине да влада обустави извршење судских пресуда о продаји имања сељака у бесцење због дугова. Поход сељака на скупштину инспирисале су несумњиво присталице Светозара Марковића, а књез је означио Јеврема Марковића као главног подстрекача. Као посланичком кандидату 1874. године, начелник јагодинског округа Ђока Стефановић правио је Јеврему Марковићу низ неприлика у току изборне кампање. Квалификовао га је као човека без занимања. Начелник је, са неколико привржених грађана, упутио протест скупштини због незаконитог избора Јеврема Марковића за посланика. Поред тога што је без занимања, он је, наводно, дужан две хиљаде дуката, није платио неких седам врста пореза, неки Циганин је наговорен да гласа за Јеврема Марковића, други бирач није могао при гласању да погоди Јевремово име, бирачки је одбор неоправдано прекинуо избор од 12 до 14 часова, итд. Јеврем Марковић је од 295 добио 201 глас. Међутим, после скупштинске дебате о његовом избору, 82 посланика је гласало да је избор незаконит, 14 посланика да је законит, а девет посланика се уздржало од гласања.

Поводом овог гласања Милија Миловановић изјављује: „Овде све бива као господа хоће.“ Избори у Јагодини морали су да се понове.⁶²

Терор против присталица Јеврема Марковића приликом поновних избора био је још драстичнији. Ухапшен је велики број његових агитатора. Димитрије Петковић жалио се министру унутрашњих дела да је безразложно кажњен двадесет дана затвора — због избора. Окружни начелник обавестио је министра да је казнио Петковића што је говорио пред људима да ће бити сече по Јагодини ако Јеврем Марковић не буде поново изабран за посланика.⁶³ Полицијски терор онемогућио је овога пута избор брата Светозара Марковића за народног посланика. Међутим, 3. августа 1875. године он је опет изабран за народног посланика у Јагодини и поред тога што је полиција спроводила жесток терор над читавим овим крајем.

Као што се види, у скупштини за 1874, 1875. и 1876. годину постојала је јака група народних посланика, на челу са Адамом Богосављевићем и Милијом Миловановићем, која је деловала у духу начела Светозара Марковића. Јавност тога доба сматрала их је присталицама Светозара Марковића, а то је потврђивао и жесток терор владајућих фактора, који су покушавали да онемогуће њихов избор за посланике или да омету њихов рад у скупштини. Но, и поред свега тога, најбитније је којим се идеолошким и политичким принципима руководила ова група посланика. То су, управо, били принципи Светозара Марковића, исказани у његовим програмима и разрађивани у његовим листовима. И Адам Богосављевић и Милија Миловановић били су врло угледни посланици у скупштини још 1874. године. Богосављевић је изабран за секретара скупштине, а Миловановић за члана финансијског одбора. Поред тога, први је био изабран и за члана одбора за адресу и од 105 посланика гласало га је 49.⁶⁴ Према дотадашњој скупштинској пракси, адреса је била израз учтивости, оданости и признања владару. Међутим, овога пута адреса је представљала цео један програм унутрашње политике, који је дубоко задирао у тадашњу државну и друштвену структуру. То је, у суштини, био поменути програм Светозара Марковића из 1873. године. Одбор за адресу није се у целини сложио са предложеном адресом у духу Марковићевих схватања, па се поделио на мањину и већину. У одборској већини Адам Богосављевић је представљао једну од најзначајнијих личности. Одборска мањина остала је при адреси као изразу верности и оданости књезу и влади.

У адреси одборске већине тражили су се „истински слободан унутрашњи развитак“, слобода штампе, збора и договора и лична безбедност, измена устава и утврђивање министарске одговорности, потпуна општинска самоуправа, упрошћена управа и судство, потпуно одвајање полиције од судства, преуређење грађанског законика „према животу и духу народном“, унапређење земљорадње, заната, индустрије, трговине и просвете, „разумније“ уређење манастирских добара да би била корисније употребљена, устројство војске у народном духу и праведнији порески систем. Ове принципе заступао је Марковићев лист „Глас јавности“ 1874. године. Општинска самоуправа биће главни проблем овога времена, јер се без тога не може замислити слободан народ. Лист је, такође, изнео како треба да буду уређени општина, суд, финансије, војска, врховна државна власт, школство и народно образовање. Из школа треба да престану да излазе незналице и „препарати“ за бирократе, већ људи са „реалним знањем“ који ће бити радници, учени људи и слободни грађани.⁶⁵

Иста штампа залаже се да народ добије самоуправу, слободу и благостање без господе и без бирократије. Тражи да народ управља сам собом, без чиновника. Лист се слаже са свим оним што предузимају у скупштини присталице Светозара Марковића.⁶⁶ По мишљењу министра унутрашњих дела, у овом броју „Ослобођења“ се „позива и још јавно дражи једна класа житељства против друге на мрзост и презрење“, па наређује окружном начелнику да узме на одговорност уредника листа и поступи по закону.⁶⁷ Према томе, помнута адреса била је у складу са схватањима Светозара Марковића, која су доводила у питање најбитније основе државног и друштвеног живота. Адресу већине подржао је велики број посланика у току скупштинске дебате. Либерали нису смели да се изјасне отворено против ње. Међутим, приликом гласања — ова адреса је одбијена са 61 против 58 гласова.

Милија Миловановић је тражио од скупштине да се предлог о промени устава што хитније изнесе пред Народну скупштину, што је, такође, било у духу Марковићевих програмских начела. Адам Богосављевић и Милија Миловановић, са још 22 посланика, траже преустројство школства и да се при том особито обрати пажња на „реална знања“, јер је народ сит чиновника. Ранко Тајсић, Адам Богосављевић, Милија Миловановић, Илија Ратајац и још 26 посланика траже да се укину окружна начелства као излишна и да

полицијску власт врше срезови и општински судови. Четрнаест посланика траже од скупштине, у духу Марковићевих схватања, да се црквени капитали, по одлуци општине, могу трошити на подизање школа или на „подмирење“ друге какве потребе.

Министар војни, по свом нахођењу, ударао је прирез на народ за војне потребе. Осамнаест посланика, на челу са Адамом Богосављевићем, Милијом Миловановићем, Ранком Тајсићем и Илијом Рајајцем, осведоченим следбеницима Светозара Марковића, предлажу скупштини да се одузме ово право министру војске и да тај прирез за сваку годину одређује законодавна власт. На питању измена и допуна кривичног закона и закона о чиновницима ради веће личне безбедности, окупили су Марковићеви следбеници 64 посланика. Богосављевић, Миловановић, Тајсић и још четири посланика предлажу скупштини да се укину три епископије и да остане у Србији само митрополит, јер „наша земља не само да је берићетна и родна у свакојој многој крупној и ситној господи што се тиче и грађанских ствари, него нас та срећа служи те тако стојимо и у црквеним стварима“.⁶⁸

Велику скупштинску дебату изазвао је предлог Адама Богосављевића, Милије Миловановића и Димитрија Катића да у Србији не може бити нико плаћен више од 1.000 талира годишње и да пензија не може бити већа од пет стотина талира. Настојало се да се, преко овог предлога, пређе на дневни ред, али је Милија Миловановић у дугачком и убедљивом говору показао сву апсурдност огромних разлика у начину живота оних који стварају материјална добра и оних који их само уживају. Затим је указао на огроман дефицит у земљи од три милиона гроша, што треба да покрију радни људи, у првом реду сељаци. Подсећа посланике да су се заклели да штите интересе народа. Миловановићев говор прихватио је велики број посланика, па му се нису смели супротставити ни либерали. Аксентије Ковачевић, један од њихових лидера, изјавио је да му је срце уздрхтало од милине слушајући предлог о ограничењу плата и пензија и што ће будуће генерације после педесет година наћи у скупштинским протоколима да је било Срба који су мислили о срећи и благостању свога народа. Међутим, овај предлог не би могао да се усвоји у ово време, јер задире у друштвени систем, руши постојеће законодавство и структуру државе. Адам Богосављевић указује да не треба ништа да стоји на путу скупштини да донесе одлуке које су у интересу народа, макар се тиме рушили и постојећи друштвени

односи. Указује како је у Србији имање народа прешло у руке чиновника и богаташа. Бирокуратски систем, у који су раније полагане велике наде, дао је негативне резултате, па народ треба спасавати од бирократије. Иако се приликом дебате знатан број посланика сложио са предлогом о ограничењу плата и пензија, ипак су се при гласању за предлог изјаснила само тројица његових предлагача.⁶⁹

Схватања Светозара Марковића прихвата у широким размерама и школска омладина земљоделско-шумарске школе, богословије и учитељске школе. Милан Пироћанац, владин посланик, држи говор у скупштини у новембру 1874. године против „растројних“ друштвених теорија које проповедају „нови апостоли“ — присталице Светозара Марковића. Марковићеви једномишљеници Адам Богосављевић, Милија Миловановић, Ранко Тајсић и још четрнаест посланика подносе интерпелацију скупштини због побуне ђака учитељске школе, њиховог искључења из школе и полицијске интервенције у тим догађајима.⁷⁰ Све то доказује да је у народној скупштини још у 1874. години јака група народних посланика, на челу са Адамом Богосављевићем, Милијом Миловановићем, Ранком Тајсићем и Илијом Ратајцем која делује по програму Светозара Марковића. Додуше ова група посланика још није изашла са систематским и разрађеним програмом о друштвеном преображају и државном преуређењу, као што ће то учинити у идућој скупштини 1875. и 1876. године. Они су на скупштинским заседањима постављали проблем по проблем, увек у духу програма Светозара Марковића, без обзира на њихов исход у скупштинској дебати.

На изборима од 3. августа 1875. године група народних посланика Светозара Марковића била је бројнија и консолидованија него у прошлој скупштини. Уз то, ти су посланици већ били стекли велико политичко искуство у борби са друштвеном реакцијом и полицијским терором. Самим тим, порастао је и њихов углед у јавности. О томе сведоче и функције које су заузимали у скупштинским телима. Адам Богосављевић је изабран за секретара скупштине. Добио је 86 гласова од могућих 102. Његов професор Панта Срећковић, владин посланик, изабран је за секретара са 60 гласова.⁷¹ Приликом бирања председника скупштине Адам Богосављевић је био један од кандидата, али није изабран. На ширем избору добио је 28 гласова од 87, а на ужем — гласало га је тридесет посланика.⁷² Милија Миловановић изгласан је при ужем гласању за члана финансијског

одбора. Гласали су га сви посланици.⁷³ Кад је члан законодавног одбора Стојан Марковић постао министар, на његово место великом већином изабран је Ранко Тајсић.⁷⁴

Крајем септембра 1875. године упражњено је место председника скупштине одласком Љубомира Каљевића за председника владе. Избор новог председника и два потпредседника показао је колики су углед уживали следбеници Светозара Марковића у скупштини. Највише гласова су добили Сима Несторовић (46), Алекса Здравковић (36), Михаило Терзибашић (26), Павле Вуковић (26), Јеврем Марковић (25) и Милутин Гарапанин (22) од могућих 104 гласа. Пошто ниједан кандидат није добио апсолутну већину, обављен је ужи избор, на коме је Јеврем Марковић добио највећи број гласова (76); Алексу Здравковића гласало је 69, а Симу Несторовића 63 посланика. Ова тројица су предложена књазу, али он, разуме се, није потврдио Јеврема Марковића за председника скупштине. Том приликом, са великом већином, изабран је за потпредседника скупштине Ранко Тајсић.⁷⁵

Убрзо по почетку рада нове скупштине, Адам Богосављевић и Милија Миловановић, са још четрнаест посланика, подносе крајем септембра скупштини предлог да се сазове велика народна скупштина да измени устав „у смислу потпуног удела народног у законодавству и у смислу потпуне народне самоуправе“, што је представљало спровођење у дело поставке из програма Светозара Марковића из 1873. године о уништењу данашњег управног система скупштинским решењем.⁷⁶

Адам Богосављевић и Милија Миловановић, са још девет посланика, траже од скупштине да се укине београдска жандармерија. Она кошта милион гроша годишње, не рачунајући зграде за становање, а потреба за жандармеријом је престала „одма чим су се наши дин-душмани Турци из градова српски уклонили“. Захтеве за укидање полиције и окружних начелства постављали су поменути посланици више пута у току 1875. године. Поред Богосављевића и Миловановића, још 24 посланика траже да се укину окружне и среске полицијске власти, као и окружни апелациони судови и да остану судови општински, срески и касациони. „Реч полиција, — објашњавају предлагачи — такнула је свакога Србина у срце, овај позив огорчао је Србину да жели пре умрети него даље с њим у борби остати. Укинути полицију не тражи се да се ко извуче испод закона и државе, но скинути једно самовољство са леђа српских и

довести га у ред“. „Судови су пак огрезли у неким формама и настала је велика неправда како у суђењу тако и у круговима суђења, јер је народ изложен великим тешкоћама и трошковима док до свога права дође“.77 Скупштина је усвојила предлоге и упутила их законодавном и финансијском одбору.

Борећи се против бирократије, ова група посланика непрестано инсистира на смањивању чиновничких плата. Ови посланици траже да сви учествују у раду. Стога се држе принципа да „чиовнику, као и раднику, који нешто привређује, толико треба платити за рад колико ће му бити доста да само себе одржава, а не колико му треба да издржи своју нерадну жену и децу“. Крајем 1875. године у Србији је већ владала ратна атмосфера и осећала се блискост рата са Турцима. Настало је мобилно стање. Адам-Милијина група посланика тражи од скупштине да се обуставе све плате и пензије и да сви чиновници живе од својих уштеда као и остали народ док не престане ратна опасност. Сви чиновници и калуђери да ступе у народну војску и да се одмах са народом и упуте на границу, а скупштина да одреди број чиновника потребних за одржавање реда у земљи. Ови посланици траже скраћивање војног рока од две године на једну и залажу се да се престане са тучом и малтретирањем војника. Ради тога упућују интерпелације министру војске.⁷⁸

Као и у претходној скупштини, тако и у овој Адам Богдановић и још три посланика траже да се укину три епископска звања и три епархијске конзисторије, а да брачне парнице пресуђују редовни судови. Мањина законодавног и финансијског одбора предлаже да се упражњено место шабачког епископа не попуњава. Тако да се поступи и са осталим епископијама — да се не попуњавају новим епископима, па би у Србији остао само митрополит. Министар просвете је прихватио да се место шабачког епископа не попуњава ове године, а укидање тога места ствар је законодавства.

У духу принципа Светозара Марковића, Адам Богосављевић се у скупштини бори против високог клера — епископа, оптужујући их за разне злоупотребе и невршење дужности. Тако је упутио интерпелацију министру просвете и црквених дела против неготинског епископа Евгенија. Епископ већ осам година не обилази епархију иако је по закону дужан да то обави сваке треће године. Богосављевић истиче да народу није стало до владиног благослова, али се не може прећи преко тога да баш епископ гази закон.

Министар није хтео да прими интерпелацију због израза да народ не жели благослов од владике и тражио је да се то изостави из интерпелације. Адам Богосављевић, Јеврем Марковић и Милош Глишић, као потписници интерпелације, нису пристали да се текст мења. Један део посланика је против таквих израза интерпелације, јер то задире у верска осећања. Поп Никола Крупежевић, један од потписника интерпелације, указује да се у њој не дира у верска осећања, нити тврди да народ неће благослов од владике, али не жели да га благосиља такав владика као што је Евгеније неготински. Према томе, није у интерпелацији реч о вери, мада је данас и вера ствар убеђења, изјављује овај свештеник. Интерпелација је упућена одбору. Одбор је известио скупштину да интерпелација заслужује одговор министра просвете. Међутим, министар је инсистирао да се промени форма интерпелације, јер је употребљен увредљив израз, који се не односи само на личност, већ и на епископско достојанство. Адам Богосављевић одговара да нема никакве увреде епископског достојанства и да он не може да жели благослов од епископа који изјављује: „Један је Адам истеран из раја а овај треба да се спали“. Скупштина је усвојила захтев да се промени форма интерпелације, па је сутрадан поднета нова, али много опширнија и одређенија. Епископ се оптужује да је држао затворену канцеларију конзисторије два месеца због сумње на једног члана конзисторије који је руковао касом. За то време чиновници нису ништа радили, а примали су плату. Један члан конзисторије није долазио на дужност шест месеци, а за све време примао је плату. Док су пређашње владике обављале богослужење у најбољој соби епископије, догле је епископ Евгеније одредио за богослужење најмању собицу и то до „прохода“. Осталих 7 — 8 соба ставио је на расположење његовој некој назови сестри. Епископ се не снабдева намирницама на пијаци као остали свет, већ из манастира Бркова, услед чега је игумана манастира произвео за архимандрита. Ову је интерпелацију министар примио, али је тражио да се измени како владика има у своме дому „такозвану сестру“. Епископ Евгеније је написао изјашњење министру просвете и црквених дела, које је прочитано у скупштини, и објаснио да епархију није могао да обилази због болести. Међутим, неки посланици су тврдили да је владика изјављивао да му је мала „дијурина“ (дневница) од три дуката и да неће да обилази епархију све док му се дневница не повећа.⁷⁹

Одмах иза ове интерпелације, девет посланика, међу којима су Ранко Тајсић, Адам Богосављевић, Благоје Божић и Антоније Шумкарац, интерпелишу министра просвете и црквених дела поводом злоупотреба епископа Мојсија. Епископ је као управник манастира Драче подносио лажне признанице о манастирском трошку, узео је из манастира јеванђеље и продао га, задржавши паре за себе, издржавао је о трошку манастира неку попадију, чији је муж отпремљен у лудницу. Епископ је све ово признао и Главна контрола га је осудила да надокнади манастиру све учињене трошкове. Поред тога, Главна контрола је тражила да министар просвете и црквених дела преда епископа суду. Међутим, епископ није стављен под суд, прима и даље 700 талира из државне касе и седи у кући поглавара цркве. Поред свих ових злоупотреба, архијерејски сабор је решио да га опет стави у „дејствителност“. Министар, опет, замера на форми интерпелације и тражи да се избаци из ње израз „носи златан крст на својим грешним прсима“. О овоме је писао Марковићев лист „Старо ослобођење“. Интерпеланти одбацују министров захтев и указују да се овим не напада ни крст ни вера, већ човек који је извршио злоупотребе и кривична дела. Чим власт не ислеђује кривицу тако високе личности, народ је уверен да је она крива. Пошто се развила врло жива дискусија и председник није могао да констатује при гласању ко је за то да интерпелација остане непромењена а ко против, интерпелант Петар Катић пристаје, „да се не би време скупштинско одузимало“, да се изоставе из интерпелације инкриминисане речи.⁸⁰

Посланици присталице Светозара Марковића у својој борби против високог клера нису поштедели ни митрополита. У току буџетске дебате, Јеврем Марковић, у име одборске мањине, поднео је предлог да се митрополиту смањи плата на хиљаду талира годишње. Митрополит није никаква политичка личност, па не мора бити изложена никаквом посебном трошку и као Христов намесник треба да пружа пример штедљивим начином живота. Поред тога, митрополит има бесплатан стан. Против овог предлога иступио је врло жестоко владин посланик Панта Срећковић и околио се на Адама Богосављевића, који неће ни овакво друштво, ни овакву државу, ни установе, ни судове, ни школе, ни власти, већ сасвим нешто друго. Стога апелује да се скупштина држи постојећег устава и закона, а ако Адам Богосављевић хоће неки други поредак — нека поднесе предлог скупштини. Марковићеви посланици остали су при свом

захтеву за смањење плате митрополиту, јер скупштину не могу да везују никакви постојећи закони, нити организација државе и друштва. Посланици Светозара Марковића покушавали су да у постојећој скупштинској пракси остваре Светозарево програмско начело — уништење данашњег управног система скупштинским решењем. Међутим, скупштина није усвојила овај предлог одборске мањине и митрополитова плата остала је несмањена.⁸¹

У духу доследне борбе против клера, ови посланици предлажу скупштини да манастирска добра постану општенародна имовина и да се на њима формирају пољопривредне и занатске школе за практичну обуку пољопривредника. Јеврем Марковић, у име одборске мањине, тражи од скупштине да се црква у погледу школовања својих кадрова одвоји од државе. Стога богословија не може постојати као државна институција, нити може уживати икакву државну материјалну помоћ. Милија Миловановић тражи, у име одборске мањине, да се укину конзисторије, јер би се тиме уштедело 60.000 гроша годишње, а брачне спорове да решавају редовни судови. Приликом буџетске дебате расправљало се о кирији коју треба плаћати за министарство просвете. Благоје Божић, посланик из Богосављевићеве групе, предлаже да се министарство смести у митрополију, јер „што да се плаћа за кирију и да се траже друге куће код онолике куће где седи митрополит и где би се могло сместити министарство и још која школа, што да се даје онолико здање једном човеку кад му, знам, више од пола стоје“.⁸²

Адам Богосављевић и остали посланици присталице Светозара Марковића припремали су детаљан програм о државном и друштвеном уређењу на бази самоуправљања, који је требало поднети народној скупштини. Стога су били врло активни у буџетској дебати у децембру 1875. године. Јеврем Марковић, Адам Богосављевић и Милија Миловановић, као мањина финансијског одбора, предлажу читав низ мера уштеда у буџету за 1876. годину у духу устројства самоуправног друштва. Они су пошли од тога да су производне снаге српског друштва такве да се за дуже време не може рачунати на остваривање нових финансијских извора. Држави остаје буџет као једини финансијски извор, у њему морају, у првом реду, бити обезбеђене оне економске установе које служе за „увеличање умног и материјалног богатства самог народа“. Стога одборска мањина сматра да „из државног организма треба истиснути све оно што га заплетеним и скупим чини“. Многе гране државне администрације

су заплетене у многе непотребне формалности, па је државни механизам веома скуп. Тако, при одређивању плата — није се водило рачуна о количини рада и одговорности, нити о друштвеном доходу. Услед тога умножила су се звања са високим платама, што није одговарало степену развитка производних снага — богатству самог народа. Богатство у друштву не подиже се све компликованијим државним и административним механизмом, већ настојањем да се „сваковерсна радиност развије“. Поред тога, одборска мањина упозорава скупштину да се Србија у овом моменту, као и цела Европа, налази у изузетним околностима, које могу изазвати крајње материјалне и финансијске жртве.

Стога одборска мањина сматра да треба извршити уштеде у буџету укидањем жандармерије, укидањем земљоделско-шумарске школе која је промашила циљ образовања, смањивањем плате митрополиту, непопуњавањем трећег епископског места, укидањем конзисторија, укидањем помоћи позоришту, престанком слања питомца у иностранство, укидањем богословије, укидањем учитељске школе која не одговара својој намени, смањењем броја министарстава, укидањем инспектора железнице, укидањем неких посланстава у иностранству, смањивањем плата дипломатским представницима, смањењем трошкова за ванредне издатке, затим великим смањивањем броја персонала по министарствима и другим институцијама путем упрошћавања администрације, смањивањем пензија, итд. Одборска мањина сматра да државни буџет треба да буде тако састављен да може да послужи као „мерило материјалног и умног напретка народног, он треба да покаже да ли је правилан ток земаљски довољно заштићен од спољни и случајни утицаја, у њему треба да се огледа да ли су потребе народа правилно схваћене и да ли су и у колико подмирене“.⁸³

Посланици Адам-Милијине групе дали су током буџетске дебате и критику позоришта у духу естетских и књижевних схватања Светозара Марковића. Према њима, данашње позориште нема друштвене сврхе, не одговара народним потребама. „Кад би позориште српско било онакова типа као што је било у старих Грка кад су износили на позорницу живе карактере, било би можда неке користи за народ, кад би се у том позоришту — на бини — стављали на углед карактери из народа и историје који су што учинили и жртвовали се за народ, онда може бити да би било неке користи за народ. Али позориште наше као што је данас, у коме се представља

пуковник од 18 година или где се каже да један пропали гроф не може да дигне сандук на леђа што су му нежне руке, не одговара позиву нашега народа“, каже Јеврем Марковић. Стога држава није дужна да издржава позориште. Али, ако је овакво позориште потреба једног дела публике, онда она нека га издржава. Народ данас има далеко веће потребе. Нема ниједне стручно постављене пољопривредне школе. Оре се још „Адамовим“ плугом, кола су још са осмоћошковним точковима. „Да позориште бар развија у нама неку тенденциозну мисао за неки виши рад, али и од тога нема ништа.“⁸⁴

У програму Светозара Марковића из 1873. године захтева се уништење свих сељачких дугова. Посланици групе Адама Богосављевића и Милије Миловановића траже од скупштине, крајем новембра, да држава изда обвезнице којима ће се исплатити сви сељачки дугови. Дужници ће бити обавезни да исплате дуг држави у року од двадесет година без интереса. Милија Миловановић је врло убедљиво објаснио, попут приповедача Милована Глишића, како нарастају сељачки дугови код зеленаша. За сељачке дугове не треба кривити зеленаше, већ друштвено уређење, које омогућава зеленаштво, објашњавао је Милија Миловановић.⁸⁵

Штампа Светозара Марковића играла је све значајнију улогу и имала све већи уплив на јавност. По интенцијама те штампе деловала је у скупштини веома снажно и група народних посланика Марковићевих следбеника давањем предлога који су често доводили у питање друштвено и државно уређење Србије. То је забринуло владајуће кругове, који су покушали да онемогуће у првом реду социјалистичке публикације. По интенцијама владе, тридесет и пет посланика, на челу са владиним посланицима, предложили су скупштини допуну закона о штампи, према којој „новине и уредници који су били судом осуђени због нападања на народну династију, на веру, на породицу (брак) и на својину (имање) губе право да даље излазе, а њени уредници губе право да ма какав други лист издају“. На ово су оштро реаговали посланици Ранко Тајсић, Милија Миловановић, поп Никола Крупежевић, Јеврем Марковић и Адам Богосављевић, тражећи да се предлог одбаци „са гнушањем“. Слободи штампе не треба постављати границе. Династија и вера заштићени су постојећим законима, а предлог је усмерен само против социјалистичке штампе. Посланички предлог бранио је и председник владе, наводећи како је, после три опомене уреднику, забрањено излажење листа „Ослобођење“, али је, уместо тога листа, одмах покренуто „Ста-

ро ослобођење“, са истим програмом. Смисао посланичког предлога је најогољеније објаснио владин посланик професор Панта Срећковић. Предлог допуне закона о штампи хоће да онемогући да се у овој земљи пише против приватне својине и проповеда комуна, да се тврди да је вера заблуда, да је приватна својина крађа, итд., као што пише „Старо ослобођење“. Председник владе истиче нужност допуне закона о штампи, јер, кад је он доношен, није било данашњих појава по новинама у погледу приватне својине. Данас се о приватној својини проповедају разне теорије и „ми нећемо доиста трпети да се без казни шири у нашој земљи елеменат који хоће да руши основе друштвене“. Међутим, приликом гласања, за предлог је гласало 52 посланика, а против предлога 52. При поновном гласању, гласало је 55 посланика за и 55 против предлога. И на трећем гласању, број гласова је изједначен, па је узето да је већина тамо где је председников глас. Предлог је упућен одбору. Међутим, већина одбора је била против предлога о допуни закона о штампи.⁸⁶

И овај пример показује снагу и доследност присталица Светозара Марковића у скупштини и способност да на веома осетљивом питању приватне својине третиране у штампи окупе око себе половину скупштине.

У скупштинској дебати о општинској самоуправи знатан број посланика сматрао је да за кмета треба бирати лице које плаћа потпун порез, јер сиромас не може да плати ако дође до злоупотребе. Неки посланици су тврдили да су сиромашни људи склони злоупотребама и проневерама кад су на власти, јер ће „сиротиња и са светог олтара узети“. Богосављевићева група посланика супротставља се овом предлогу и предлаже да се за кметове бирају људи по поштењу и разборитости, а не по богатству. Ови посланици одбијају да је сиромашан човек склон непоштењу. „Сиротиња није сиротиња зато што је непоштена, него зато што су такви друштвени одношаји.“⁸⁷ Ови се посланици нису слагали ни са предлогом о поштравању законских прописа против крађе, сматрајући да је то неефикасно средство, јер су крађе „наше зло економно стање“.

У другој половини 1875. године било је актуелно питање односа Србије према херцеговачком устанку. Либерали и њихов лист „Исток“ објашњавали су да је то „политичка револуција“, којом народ тражи политичко ослобођење и уједињење са Србијом и Црном Гором. Стога нападају лист „Ослобођење“ и групу посланика који спроводе ставове овога листа, друкчије, супротна схватањима либе-

рала.⁸⁸ „Ослобођење“ сматра Турке у Херцеговини и Босни владајућом класом, која живи паразитски на телу народа као што је то случај са буржоазијом на Западу. Стога се народ у Херцеговини бори против Турака у првом реду као „против господара, готована“, па тек после као против Турака и мухамеданаца. Да су херцеговачку рају довели до овог стања сами Срби или која друга „једноверна“ браћа, она би се олет бунила исто онако као што се сада буни. Стога „ми ерцеговачки устанак не сматрамо као националну борбу Срба против Турака, не сматрамо га ни као религиозну борбу хришћана против мухамеданаца, већ га сматрамо као социјалну борбу радног народа против турских изелица. Наравно, да се уз ову социјалну борбу јако меша и карактер народносне и религијозне борбе, јер су Турци, који састављају господарећи staleж, друге вере и народности“.⁸⁹

Ратоборност је у ово време испољавала углавном интелигенција, док је сељаштво било ангажовано ресположено, што су истицали у скупштини посланици Марковићеве оријентације. Јагодински окружни начелник извештава министра унутрашњих дела да је бригадир народне војске прекинуо војну вежбу да би се обавили пољски радови с тим да обвезници буду спремни сваки дан да сместа могу да се крену из округа куда их упуту војна власт. Наређење да буду спремни за марш из округа војници су примили „сасвим ладно“. Кад су ови војници дошли у Јагодину, „чули су се гласови опори противу рата са Турцима, роптали су против посланика који иду на то да Србија зарати с Турском и шта више било је и таквог говора да би требало да народ одузме пуномоћства од својих посланика, јер их он није послао да већају о рату но о унутрашњим питањима“. Начелник упозорава да са оваквим војницима „ништа се не би могло учинити“ и да се на њих тешко може рачунати.⁹⁰

Почетком септембра исти начелник обавештава свога министра да из саме Јагодине 110 лица није излазило на „војено упражњење“ и да је у овом округу кажњено 756 лица због недоласка на војну вежбу. Начелник предлаже да се Јагодинци не кажњавају због недоласка на војну вежбу, јер ће одмах да „дигну ларму“, а било би и „одметања“. Они сад, сазнавши да имају код многих народних посланика заштите и подпоре, нарочито код Адама, Милије, Крупежевића и остали присталица Адамови, чисто су склонили и управ вољни да пркосе постојећим државним властима. Они се надају да се полиција укине а тако исто и установа народне војске, па и

порез да се умањи. То су њихови идеали за којима теже да се остваре.“ Начелник указује на адвоката Миленовића, који никако није хтео да дође на војну вежбу и понаша се тако као да се „никога у овој земљи не боји“.⁹¹

Марковићеве присталице развиле су снажну пропаганду међу народном војском. Окружни начелник Ђока Стефановић оптужује министру Димитрија Стојановића, учетиље цртања јагодинске реалке, што је одлазио у логор народне војске, и растурао лист „Ослобођење“, у коме има чланака који „навек пропагандишу начела која иду против данашњег државног строја“. Командир артилерије Димитрије Петковић објашњавао је војницима чланке из листа, тврдећи да ће садашњи министри, чим се награбе пара, сести у карлицу (чамац) и побећи из земље. Бригадир је вршио истрагу, али војници нису хтели ништа да признају.⁹²

Начелник среза темнићког хапсио је мобилисане народне војнике због гласања за Милију Миловановића и Илију Ратајца на изборима од 3. августа. Ово је изазвало велику раздраженост у народној војсци и међу народом среза темнићког. Окружни начелник извештава министра да је наредио да се, с обзиром на „садашње прилике у земљи и ван земље“, престане са сваким даљим затварањима и истрагама, а срески начелник „после неког времена и пошто се духови стишају, да казнително ислеђење може наставити“. Окружни начелник је и сам замерио среском начелнику што је узимао из варваринског логора мобилисане војнике и подвргавао их ислеђењима. Учитељ цртања, који је растурао лист „Ослобођење“ међу мобилисаним војницима, није био пријатељ народној влади. Он би био најзадовољнији „кад би република у Србији или комуна биле заведене“.⁹³

Због ситуације у логору јагодинске народне војске, Милија Миловановић је у новембру упутио интерпелацију министру војном. Овај посланик протестује што је за командира ескадрона постављен Митко Димић, банкротирани трговац, „који је као шпион Ђоки начелнику при оном покољу у Јагодини служио па за ревноост шпионску командирством одликован“. Бригадир је допустио начелнику среза темнићког да вади из логора командире, воднике и редове и да их хапси.⁹⁴

Либерали су се у скупштини и путем штампе декларисали за потпомагање херцеговачког устанка, који ће довести до спајања Херцеговине и Босне са Србијом. Рат ће ојачати патриотска осећа-

ња народа и ликвидирати комунизам, који се почео нагло ширити у Србији. Адам-Милијина група такође се изјаснила за потпомагање устанка, али под условом да, у случају рата, скупштина стално заседа и да води контролу свих ратних издатака. Овај захтев није прихваћен, али је скупштина решила да се формира један скупштински одбор, који би, заједно са владом, вршио целокупни надзор у земљи за време рата. Ово је био велики успех посланика присталица Светозара Марковића.⁹⁵

Група народних посланика Марковићевих присталица поднела је народној скупштини, 15. јануара 1876. године, обиман и разрађен предлог „да се наша целокупна државна управа почне преустројавати и уређивати према нашим друштвеним и економским потребама, а у духу нашег народа“. Предлог су потписали Јеврем Марковић, Никола Крупежевић, Андрија Перуничкић, Павле Вуковић, Ранко Тајсић, Никола Милошевић, Младен Микић, Адам Богосављевић, Милан Глигоријевић, Алекса Здравковић, Милош Симић, Милан Кнежевић, Васа Стошић, Михаило Радосављевић, Аранђел Милојевић, Димитрије Димитријевић, Благоје Божић, Радисав Симић и Милош Глишић.⁹⁶ Предлог је обухватио унутрашњу управу, општину, срез, финансије, законодавство и судове, просвету и устројство војске.

Ако се упореде овај предлог и програми Светозара Марковића из 1871. и 1873. године, као и његови чланци о општини, срезу, суду, финансијама и народној скупштини, може се видети да је то доследна разрада онога што је прокламовао Светозар Марковић. Образлажући овај предлог, посланици подвлаче да је крајње време да се српској држави, „даде и облик и суштина народне државе и да се тиме удари темељ нераздељивости народа по занимању“. Целокупна друштвена организација, све друштвене и политичке институције треба да се преустроје и тако уреде да одговарају потребама народа. Овом реорганизацијом положиће се темељ новим друштвеним односима. Народна контрола свих друштвених делатности представља гаранцију напретка друштва. Самоуправа мора постати темељ целокупног друштвеног живота у Србији.

Ако се ова посланичка образложења упореде са текстовима Светозара Марковића, видеће се да су у принципу индентични. У програму из 1871. и 1873. године Марковић је прокламовао уништење данашњег „управног“ система и преуређење друштвеног живота на бази народне самоуправе. Да би се српски народ осигурао

од пролетаризације, нужно је да се сва земља из приватне својине претвори у општинску. Али, како то може да се изврши и за које време, остаје да се испита.⁹⁷ У расправи о срезу Марковић, такође, подвлачи да народ треба да узме управу у своје руке, да уништи бирократски систем и утврди самоуправу.⁹⁸

Пошто је закон о општинској самоуправи скупштина већ усвојила, у Предлогу је дато главно место самоуправи у срезу. Светозар Марковић је питање самоуправе у срезу разрадио у посебној расправи. У Србији треба формирати око педесет срезова, тако да један срез обухвати око 5.000 пореских глава. Срез са среском скупштином, среским одбором и среском управом, треба да буде покретач у свима гранама државног живота и „вођа у народном преображају“. Стога су у срезу неопходни стручни људи — агрономи, техничари, инжењери, лекари, педагози, економисти и други. На економском подручју срезови морају почети прикупљање распарчане земље „у гомилу“ ради удруживања рада и капитала и увођења завршеније производње. По Марковићу, сваки срез треба да представља самосталну целину. Такви самостални срезови чинили би „савезну државу“. Међутим, такво је стање још далеко. Самосталност среза мора бити ограничена законима, које доноси скупштина. У оквиру тих закона срез мора имати ингеренције у области просвете, саобраћаја, народне одбране, итд.⁹⁹

У Предлогу о организацији срезова посланици Адам-Милијине групе полазе од принципа Светозара Марковића, изложених у поменутој расправи и програмима и детаљније их разрађује. У срезу треба усредоточити целокупну административну управу. Досадашњи срез сводио се само на полицију, па није имао стручних људи за вођење најразличитијих привредних, друштвених и политичких послова. Пошто је скупштина усвојила предлог да се укину окружна начелства, срезови треба да буду веће целине, које обухватају око осам до десет хиљада пореских глава. Среска управа обухвата „решавајућу и контролну власт“ и „извршну власт“. Ова прва састоји се из среске скупштине и среског савета. „Контролну власт“ врши срески савет и контролор. Разрађена је, по тачкама, дужност среске скупштине и среског савета. Извршну власт представљају среска управа и срески старешина као државни чиновник. Задатак је среског старешине да води рачуна да се делатносат среског савета обавља у оквиру законских прописа које доноси народна скупштина. Са одобрењем среског савета постављају се и други ор-

гани среске извршне власти као срески лекар, срески инжењер, шумар, економ, срески „казначеј“ (благајник), срески штедионичар, срески надзорник школа, кога сами учитељи и професори бирају на свом збору, и шест до осам полицајаца. Поред тога, у срезу постоји и срески војни заповедник. Према томе, посланички предлог само разрађује и покушава практично да примени Марковићева начела о организацији среза.¹⁰⁰

У програмима Светозара Марковића садржан је захтев за радикалну реорганизацију финансијског система. Поред тога, Марковић је написао и чланак о финансијама.¹⁰⁰ Финансијски систем треба да „свима средствима потпомаже развитак сваког члана тј. да свима средствима којима располаже ради за материјално напредовање народа, здравље, просвету, морал и слободу“. Ниједна досадашња држава не признаје та начела, већ истиче да има чисто пандурску дужност — да чува ред. Поред треба да се разрезује равномерно, „по имућству“, тј. прогресивно. Друштво треба да се стара о породицама које немају средстава за издржавање. Недопустиво је да се друштво стара само о чиновницима и њиховим породицама. У систему самоуправе чиновници губе свој досадашњи привилегован положај и долазе у ред осталих грађана. Укинути досадашњу праксу да се државни новац даје на зајам на основу вредности непокретног имања, већ да се зајам даје поглавито произвођачима, у првом реду земљорадничким, занатлијским и „индустријалним“ задругама. Стога треба укинути „главно казначејство“ у министарству финансија, главну контролу и управу фондова, а основати централну државну банку на истим начелима, као и среске банке. Зајмови из банке се дају само уз гаранцију среза или општине, и то само произвођачким задругама. Изузетно се, уз исту гаранцију, могу давати зајмови за семе или исхрану. Досадашње финансијске институције давале су зајмове само имућнијим људима, који су водили шпекулације са сиромаштвом народа, услед чега се развило зеленаштво. Према томе, треба организовати централну банку и среске банке, које ће финансирати општинску и задружну индустрију, изградњу путева и зграда, давати кредите, итд. Све ово може одмах да се оствари, а развитак банака остаје за будућност, који се, на овај начин, обележава само у главним цртама. „Једном речи, наша „држава“ постаће оно што треба да је, а то је уређено друштво коме је циљ да оствари народно благостање.“

У духу ових Марковићевих начела, посланици су у свом предлогу дали нацрт новог финансијског система. Пре свега, треба извршити децентрализацију финансија у интересу равномерног економског подизања свих крајева Србије. Систем финансија треба тако уредити да новац буде близу онима којима је потребан. Основно је да се новац не улаже у непроизводне и некорисне сврхе. Кредите треба давати у првом реду „дружинама“, које су већа сигурност и за улог и за напредак производње. Приватнима давати кредите само под условом да се тиме подиже и развија производња. Целокупне дажбине свести само на непосредни порез да народ не стекне утисак, као досад, да плаћа само глобу држави, већ да све што даје — себи даје и да му се то враћа са великим интересом преко просветних, здравствених и других институција. Стога се предлаже да се општински и црквени новци предаду општинама и да њиме рукује општински одбор или неколико људи које изабере збор. Тај новац треба да служи земљорадницима као кредит без интереса. У сваком срезу образовати среску штедионицу. Њом треба да управљају неколико чланова среског савета или лица која изабере савет. Ова штедионица даје кредите занатлијским и индустријским предузећима, у првом реду онима која су у вези са земљорадњом. Један део кредита може се давати и трговачким дружинама.

У престоници треба организовати главну народну штедионицу. Она треба да служи за кредитирање већих индустријских предузећа, „гвоздених путева“, речног саобраћаја, рудника, канала, водовода, тунела, итд. Поред тога, ова штедионица помаже и среске штедионице и повезана је са њима. Главном штедионицом управља неколико чланова трговачко-занатлијског одбора. Стога ваља укинути управу фондова и новац разделити среским штедионицама, а један део ставити на располагање и главној штедионици. Посланички предлог је такође одредио и начин прикупљања прихода свих штедионица. Поред овако уређених финансија, треба развијати и неговати земљорадничке, занатлијске и трговачке дружине, које би се старале о унапређењу земљорадње, занатства, индустрије и трговине и давале предлоге среским саветима и врховној управи који би их обавезно разматрали и усвајали уколико су друштвено целисходни.¹⁰¹

У поменутих програмима Светозар Марковић је прокламовао начела законодавства и судских система. Сматрао је да постојећи

судски систем треба укинути и завести изборне (поротне) судове. Ако овај систем не би могао у садашњим околностима одмах да се уведе, онда у прелазном периоду треба да „прости општински судови суде све спорове, а апелацију да чини скуп неколико општинских судија које изабере среска скупштина или да сваки срез бира једног судију за извесно време а апелацију да представља скуп судија једног округа који се бира три до четири пута годишње“. Ова начела Марковић је разрадио у посебном чланку, у коме је објаснио да је порота „најнепосреднији сувремени суд“. Писани закони треба да садрже само „општа правна начела“ у једном народу. Међутим, у духу писаних закона, ако хоће да се суди „праведно у самој ствари“, сваки суд треба да суди „по памети“. За суђење је основно познавање суштине, а писани је закон нужен само као помоћно средство „да не буде разногласице при суђењу, већ да се суди по опште признатим правним начелима“. Очито је да је Марковићу било јасно да се сложена друштвена стварност не може да сабије без остатка у писане законе. Стога је сматрао да у „земљоделским одношајима“ суде земљорадници, у трговачким трговци, у грађевинским грађевинари, итд. „Прост народни суд (порота) је сигурнији, краћи и не стоји много трошка“.

За пороту није потребно више од једног професионалног судије, кога народ бира. Његова је улога тумача писаног закона. Што се тиче апелације, Марковић допушта две варијанте. Апелацију представља општински одбор или да се установе срески поротни судови, а апелациони судови да буду састављени од професионалних судија. Марковић је својим чланком, оставио могућност да се о томе још расправља, али је, при томе, јасно истакао да „ниједно дело не иде преко три степена“, већ да суђење буде двостепено. То је, по њему, „мета коју ваља достићи“.¹⁰² У програму из 1871. године Марковић тражи да се укине закон о адвокатима.

Народни посланици су разрадили у свом предлогу систем законодавства и судства. Унапред може да се каже да су то у ствари разрађена начела Светозара Марковића. У Предлогу се тражи потпуна измена законодавства и судства. Наши закони су тако „замршени“ као да нису писани за народ. Они су оптерећени таквим нормама да у њих не може да уђе ни образован човек. Стога су суђења веома „заплетена“, па се ниједно не може обавити без адвоката. Треба формирати поротне судове, који суде брже, ефикасније, сигурније и не изискују велике трошкове. При таквим суђењима нису

потребни адвокати, па их треба „сасвим укинути“. Закони и судска пракса не треба да се сведу само на рестрикцију грађана, већ да прокламују одређена морална начела, која ће се спроводити у судској пракси да би се односи међу људима што више хуманизовали. Данашње наше судство и законодавство су „без правца и целих што никакве правне појмове нису у стању да у народу укорене и да их облагорођавају“. У судству „држимо да су два степена судова довољна“. Судови су првостепени и касациони. Председник првостепеног суда је професионални судија, а остале чланове суда бира среска скупштина на годину дана „и то од сваке струке занимања по неколико“. Овај суд ислеђује предмете и изриче пресуде у духу закона. Касациони суд састоји се од три или четири судије оближњих судова, који се састају неколико пута преко године да прегледају пресуде уколико има жалби и да констатују да ли је предмет довољно ислеђен у току суђења и да ли је решење у духу закона. Касација ће пресуду првостепеног суда потврдити или вратити на поновно суђење. Предлог је дао нацрт како да се законом регулише однос појединца према појединцу као и појединца према друштву. Суђење да буде усмено и јавно, као и већање о пресуди и њеном изрицању.

У програму од 1873. године Марковић је прокламовао да својина која не припада земљорадницима постане својина дотичне општине. Поред тога, Марковић поставља „да се сва земља из приватне својине преобрази у општинску“ да би се српски народ осигурао од пролетаризације. Међутим, Марковићу је било јасно да је то у тадашњим условима био сложен проблем, па је то поставио као циљ, а „како се то може извршити и за које време остаје да се испита“. Више је пута констатовано, али без дубље анализе, да су Марковићеве присталице у скупштини одустале од овог прокламованог начела. Међутим, из Предлога се види да ови посланици траже да се донесе „економни“ закон, „те да сваки зна у колико и како има сваки право на употребу и уживање сопствености непокретног имања без штете за друге и за опште“. Марковићеве присталице су у скупштини, према томе, настојале да и законодавством отворе пут за остварење прокламованог начела свога учитеља.¹⁰³

Посланички Предлог окарактерисао је тадашњу школу потпуно у духу схватања Светозара Марковића. Посланицима је познато да се не може само путем школства и просвете „у један мах да излечи народ од свију његових махна“. Али, јасно им је да школски

систем представља значајан друштвени фактор. Стога истичу каква школа не треба да буде и каква школа одговара друштвеним потребама. „Хоћете ли у једном народу да образујете гомилу њених мекушаца и ситни мислиоца, дајте му школе такве нек се у њима уче многи језици, нек се уче поетске и ораторске форме, нек се учи малање, играње, музика, певање, нек се свршавају све историје царева и дворска политика, нек се покупе и предају сви догмати филозофски и правничке теорије, ви ћете за неколико десетина година видети где на површину народњег тела избија један тежак слој људи. Тежак не собом, но тежак народу својим потребама. Угледаћете гомилу људи који мисле да привређују себи и друштву кад по ваздан свирају у флауту и ћемане и уче класичне комаде свију светски свирача. Видећете људе који држе да одвише раде за себе и народ кад пишу огромне критике на позоришне комаде и поетске ставове. Видећете гомилу људи који мисле да жртврју на народ кад истраживају по старим артијама имена и титуле царева и краљева, кад испитују њихов дворски живот, њихове женидбе и удадбе њихових принцеза, из који је то политички интереса било.“

После критике духа постојеће школе, посланици образлажу карактер школе нужне српском друштву. Школа треба, пре свега, да даје одређена нужна знања, али она морају да одговарају друштвеним потребама одређеног доба. Човек треба да познаје самог себе, предмете који га окружавају, који су корисни, или штетни, по њега. Неопходно је да разуме склоп друштва и да научи да помаже његов развитак. Ако се хоће да човек постане добар патриота, треба га учити историји свога народа и настојати да упозна своју отаџбину. Ради развитака „сваковрсне радиности“ треба подићи специјалне школе за механичаре, грађевинаре, рударе, економе, „но све то у свези са практичним знањем“. Ако се хоће да земља има научнике и велике мислиоце, треба основати „највишу школу“, где ће се изучавати природне и друштвене науке. Да би народ био спреман за одбрану од непријатеља, треба спојити „образовање грађанско са војничким“. „Јесте ли све ово довршили и оћете ли да дате целоме друштву и целокупној образовности и култури народа лепшу горњу политуру, онда негујте по школама музику, певање и остале лепе вештине, али не мислите да је то темељ образовању, то је само крај кад се све друго изврши“.

На основу ових поставки, посланици предлажу систем школства. Основне школе завести по селима и градовима. Настава у се-

оским школама да се изводи само зими, јер су деца лети ангажована у пољопривредним радовима. Стога школовање траје три године, док по варошима може да траје и краће, јер се настава може изводити и лети и зими. Ради школовања учитеља треба установити „педагогијске школе“.

У сваком срезу формирати једну или више пољопривредних или занатлијских школа — да се у њима учи земљорадњи и занатима, с тим да настава буде повезана са праксом како би школе могле саме да се издржавају. Посланици Светозара Марковића домогли су се, дакле, схватања о нужности и целисходности удруживања рада школе и привреде. Зими, кад нема много рада, ученици да се упућују у законодавство, организацију власти, администрацију, да им се укратко предаје историја и географија, аритметика и геометрија, али све усмерено у практичне сврхе. Ове би школе трајале три године.

Постепено да се оснује најмање шест средњих школа, које би, у исто време, служиле као припрема за високо образовање. У овим школама да се учи математика, техничко и топографско цртање, хемија, технологија „најпростијих израда“, физика, геологија, географија, ботаника (колико је потребна техничару), основи механике, практична геометрија и топографија, основи грађевинарства и израда планова и предрачуна за обичне зграде, путеве и мостове. Међутим, сва ова практична знања треба да буду повезана са практичним радовима. Поред тога, предаваће се српски језик и један страни или класични језик, по избору. Као ванредни предмети предају се основи политичке економије, општа историја и трговачко књиговодство. Ове би школе трајале пет година.

У централном делу Србије да се оснује политехничка школа за специјално образовање техничара са одсецима механичким, рударским, грађевинским, технолошким и „пољско-привредним“. Поред стручних предмета, у овој школи ће се изучавати политичка економија, један живи страни језик и општа културна историја. Знање стицано у оваквој школи треба да буде спојено са практичним радом да би свршени ученици били спремни за практични посао који ће обављати.

У Београду треба основати универзитет са филозофским, медицинским и „природословним“ смером. На медицини да се формирају одсеци за хирургију и за „бабичлук“. Поред редовних студија, на универзитету треба завести и ванредне студије.

Школски систем би био организован тако да нижа школа послужи као база вишој, али, у исто време, сваки ступањ школства треба да даје заокругљено знање — да би се свршени ученици могли укључити у привреду.¹⁰⁴

Адам-Милијина група народних посланика, својим предлогом о школском систему, дочарали су визију школства која ће се остваривати на високом ступњу развоја социјалистичког друштва. Ликвидација школе за повлашћене друштвене слојеве, удруживање рада школе и привреде, могућност укључивања у привреду после сваког ступња школовања, повезивања теоријског и практичног знања у јединствену целину, политехнички карактер наставе прожет општом културом и војничко образовање у току школовања представља једну од најзначајнијих друштвених баштина савремених генерација у нашој земљи који изграђују социјалистичке односе. Овакав школски систем саздан је на начелима Светозара Марковића, али су га његове присталице у својству народних посланика и превазишли конкретном разрадом.

Предлог посланика о организацији и устројству војске заснован је на Марковићевим програмским начелима о укидању стајаће војске и успостављању и организовању народне војске, о спајању војничког и грађанског образовања и о претварању садашње војне школе у војну академију за специјално образовање официра. Посланици траже да војска „буде сасвим народна установа“. За то нису нужне касарне у којима се трупе држе „суровом руком“. Дисциплина и дух реда не постиже се у касарнама. Томе човек треба да се учи „свуда у целом животу своме, при свим пословима“. Војничко образовање треба почети у раној младости и спојити га са грађанским. На свима ступњевима школовања Предлог предвиђа која војничка знања треба усвојити. Сви младићи који наврше 18 година уписују се у народну војску. Војна настава изводи се две године по шест недеља. По свршетку обуке то су војници прве класе, у којој остају до 30 година. Војни обвезници између 30 и 40 година припадају другој класи војске. Сви они који су завршили двогодишњу регрутску обуку и предвиђени као најбољи за војне старешине, као и младићи из школе кад наврше 20 година, одлазе у своју војну команду на школовање од годину дана. Најбољи се постављају за старешине народне војске. За образовање виших војних старешина и војних наставника формира се посебна војна школа (академија) реорганизацијом садашње војне школе. У њу се примају свршени ученици

политехничке школе са најмање добрим успехом или свршени ученици средње школе са одличним успехом, под условом да су већ служили 3—4 године као старешине у народној војсци. У овој школи, која би трајале две године, образовали би се артиљеријски, инжењеријски, пешадијски и коњички официри.

Војска би била подељена на пукове, који би се поклапали са срезовима. Сви војни чиновници да се укину и да старешинама остану звања према војним јединицама којима командују. Четне и водне старешине бирају саме чете, односно водови, а потврђује их командант пука (пуковник), који командује дотичним пуком. Батаљонске старешине бирају водници и четне старешине, а потврђује их војвода. Старешине пукова поставља војвода, а потврђује владар, који и поставља војводу.¹⁰⁵

На крају свога предлога ови посланици подвлаче да се нису дотакли организације врховне власти. Ова садашња не одговара потребама народа, али „не да се лако поправити“. Извршна власт је сасвим у рукама повлашћеног друштвеног слоја, са посебним интересима, супротним народним, док, супротно томе, „стоји мешовито склопљена скупштина у којој се потпуно представљају два сталежа са оделитим интересима“. Да би се та „провала“ између друштвених слојева са супротним интересима, створена досадашњим друштвеним устројством, сасвим уништила, најрадикалније је средство општинска и среска самоуправа. Реорганизација врховне управе треба да буде ствар велике народне скупштине, за чије се сазивање залаже група Марковићевих посланика у току ових скупштинских заседања.

Ни у овом погледу Адам-Милијина група посланика није неверила битне поставке Светозара Марковића о новом друштвеном уређењу. Марковић је сматрао да велика народна скупштина, коју чине представници срезова, изабрани непосредно од народа а не преко повереника, има једино право да доноси устав и да он ступа на снагу тек кад га потпише велика народна скупштина. Но, Марковић је нагласио, у једном чланку, расправљајући о народној скупштини, да — кад говори о коренимом друштвеном преображају — не губи из вида степен друштвеног развитка и његове законитости. „Стога не мислимо никад да одједаред створимо нешто што у теорији замишљамо као најбоље. То није могуће. Но ми мислимо да најпре створимо оно стање које је најбоље од свију оних која се могу код нас остварити имајући у виду наш умни и материјални

развитак“.¹⁰⁶ Као што се види, група Марковићевих посланика у овом питању није ревидирала ставове свога учитеља и поступила је, заузимајући се за самоуправу у општини и срезу и за сазивање велике народне скупштине, у духу Марковићеве девизе: питање о самоуправи — то је питање о хлебу и питање о хлебу — то је питање о самоуправи.¹⁰⁷

Скупштина је једногласно усвојила да се овај предлог помених народних посланика упути законодавном одбору на даљи поступак. Међутим, ускоро су наишли српско-турски ратови 1876—1878. године и од предлога ових посланика није било ништа. У марту 1880. године умро је Адам Богосављевић. Почетком осамдесетих година формирана је Радикална странка, ситнобуржоаска по свом карактеру, која настоји да се прикаже као следбеник Светозара Марковића зато што су неки од њених оснивача били у своје време Марковићеве присталице. Међутим, Радикална странка у свом програму и друштвено-политичкој пракси није имала ништа од начела Светозара Марковића, сем извесних парола сличних Марковићевим схватањима, које су биле у стању да окупљају, у странку, осиромашено српско сељаштво.

Држећи се начела Светозара Марковића, Адам-Милијина група посланика даровито је погодила у Предлогу низ начела која је спроводила у дело Париска комуна. Залагање за среску и општинску самоуправу у целокупном друштвеном животу, подсећа на замену парламентарних установа радним, тј. таквим које издају законе и спроводе их у живот, што је остваривала Париска комуна. Уништење стајаће војске, изборност и смењивост чиновника, укидање свих издатака на репрезентацију, свих новчаних повластица чиновника, свођење плате свим службеницима на „радничку надницу“ Маркс је подвукао као значајну меру Париске комуне, која „означава чиновско смењивање једних установа, установама начелно друге врсте“.¹⁰⁸ Овакви ставови представљају окосницу Предлога Адам-Милијине групе посланика.

Поставку о укидању стајаће војске и чиновништва спроводила је и Париска комуна остварујући јевтину владу уништењем две најкрупније ставке расхода. Сељаштво у Србији, угњетено бирократском владавином, такође је тежило за „јевтином“ владом. Маркс, пишући о Париској комуни, указује да остварење „јевтине“ владе „чини први корак ка социјалистичком преображају државе“.¹⁰⁹

Предлог посланика Адам-Милијине групе погодио је Лењинову мисао да ћемо свести државне чиновнике на „просте извршиоце наших налога, одговорне и смењиве, скромно плаћене „надзорнике и књиговође“ (с техничарима свих врста и степена, разуме се)^{.110}

Адам-Милијина група посланика хоће да ослободи читав народ, а не најпре одређену класу. Њихову поставку о „народној“ држави треба схватити као „њену привремену агитаторску оправданост, као и њену апсолутну научну неодрживост“^{.111}

У друштвеним условима Србије седамдесетих година нису се могла остварити ова начела Светозара Марковића, на којима су инсистирали његови једномислњеници и следбеници у Народној скупштини. Српска држава до тога доба заснивала се на друштву које још није било довољно издиференцирано и чију је основну масу чинило сељаштво. Она је била резултат, у великој мери, сталног турског притиска, као и других европских сила тога времена, а не последица, у првом реду унутрашњих, класних сукоба. Борећи се против стране доминације и за националну еманципацију, таква је држава трошила значајан део друштвеног богатства развијајући неопходну хијерархијску бирократију. То је довело до сиромашења сељаштва као основне масе друштва тога доба. У таквим околностима развој производних снага био је успорен готово све до осамдесетих година XIX века иако су Карађорђевићим и Милошевићим устанком створене претпоставке за развој нових, капиталистичких односа, који је у развијеним друштвеним срединама у Европи редовно био буран. Због спорог развоја грађанства у Србији овога времена, заједно са бирократизацијом друштва расла је улога владара, пред чијим ће апсолутизмом и деспотизмом најчешће да пада на колена и буржоазија, чак и у последњим деценијама XIX века када се оформила као политичка странка у борби за своју политичку афирмацију.

У таквој друштвеној констелацији и осиромашене сељачке масе прихватиле су социјалистичке идеје Светозара Марковића, оформила се чак и група народних посланика на челу са Адамом Богосављевићем и Милијом Миловановићем, која је покушала да у друштвеној пракси спроведе социјалистичка друштвена начела. Данашња друштвена збивања у свету показала су да осиромашене сељачке масе могу у пролетерској револуцији да стану на место, градских радника и да, чак, ту револуцију пренесу из села у град, но под условом да се те сељачке масе у својој револуционарној прак-

си руководе идеологијом пролетаријата и у условима кад је светски ланац капитализма пробијен бар једном пролетерском револуцијом. У том случају у револуционарном покрету сељачке масе се пребацују на колосек пролетаријата и заједно с њим остварују пролетерску револуцију. На тај се начин избегава да сељачке масе у револуционарном полету буду разједене индивидуалним интересима и да се окрену против пролетаријата.

У доба Светозара Марковића и деловања његових присталица у Народној скупштини 1874, 1875. и 1876. године није било пролетаријата који би у наредним деценијама учвршћивао сељачке масе у својој идеологији и организовао их у борби за социјалистичко друштво. Уз то, још је била далеко епоха пролетерских револуција. Стога се и догодило да су се социјалистичка схватања у сељачким масама све више топила последњих деценија XIX века, а сељаштво прихватало ситнобуржоаска схватања која је изражавала Радикална странка.

Према томе, делатност групе народних посланика на челу са Адамом Богосављевићем и Милијом Миловановићем заснована је на социјалистичким начелима Светозара Марковића и они су прави његови следбеници, који су, по Марковићевим прижељкивањима, настојали да створе одговарајућу политичку партију. Стога је нетачна мисао да је ово био сељачки покрет. Он је то био само по социјалном пореклу људи који су га водили. Међутим, за оцену карактера једног друштвеног покрета није најважније социјално порекло његових носилаца, већ друштвена мисао, идеологија којом се руководе људи дотичног покрета. У овом случају, то је друштвена мисао Светозара Марковића. Један део његових присталица прелио се осамдесетих година у Радикалну странку. Но, они нису могли да однесу са собом тапију на социјализам, као што је покушала то да чини Радикална странка у доба своје младости. Такви су људи сишли са позиција социјализма и прешли на позиције буржоазије. Таквих примера силажења са позиција једне класе и преласка на позиције друге има доста у историји развитка друштва, како позитивних тако и негативних.

НАПОМЕНЕ

1. Федор Никић, Локална управа Србије у XIX и XX веку, Београд, 1927, стр. 122.
2. Слободан Јовановић, Влада Милана Обреновића, I, Београд, 1934, стр. 476.
3. Јован Скерлић, Светозар Марковић, Београд, 1910, стр. 189; Федор Никић, Локална управа Србије у XIX и XX веку, Београд, 1927, стр. 150.
4. Јован Скерлић, Светозар Марковић, Београд, 1910, стр. 217, 248.
5. Исто, стр. 108.
6. Исто, стр. 189.
7. Исто, стр. 250.
8. Федор Никић, Локална управа Србије у XIX и XX веку, Београд, 1927, стр. 124.
9. Исто, стр. 126.
10. Исто, стр. 129, 130.
11. Исто, стр. 183.
12. Слободан Јовановић, Влада Милана Обреновића, I, Београд, 1934, стр. 395.
13. Исто, стр. 475; Живан Живановић, Политичка историја Србије, II, Београд, 1924, стр. 113; Јаша Продановић, Историја политичких странака и струја у Србији, I, Београд, 1947, стр. 373.
14. Драгослав Јанковић, Почети радикалне странке у Србији, Београд, без ознаке године, стр. 23.
15. Растислав Петровић, Адам Богосављевић, Београд, 1972, стр. 50, 51.
16. Исто, стр. 126, 144, 151.
17. Ружица Гузина, Светозар Марковић и локална самоуправа у Србији, Глас Српске академије наука и уметности, Одељење друштвених наука, књ. 16, Београд, 1973, стр. 127.
18. Димитрије Продановић, Марковићева схватања државе, Зборник радова о Светозару Марковићу, Београд, 1976, стр. 94.
19. Драгослав Јанковић, Светозар Марковић и Радикална странка у Србији, Научни скуп Светозар Марковић, живот и дело, Београд, 1977, Српска академија наука и уметности, Одељење друштвених наука, књ. 3, стр. 438.
20. Драгослав Јанковић, Светозар Марковић и радикална странка у Србији, Научни скуп Светозар Марковић, живот и дело, Београд, 1977, Српска академија наука и уметности, Одељење друштвених наука, књ. 3, стр. 437.
21. Љубиша Стокић, Светозарева критика бирократије, Београд, 1977, стр. 325.
22. Исток, бр. 10, Београд, 1875.
23. Ослобођење, бр. 37, Крагујевац, 1875.
24. Видовдан, бр. 56, Београд, 1875.
25. Исто, бр. 141, 149.
26. Исто, бр. 150, 152, 154.
27. Архив Србије, Стенографске белешке Народне скупштине, књ. I, Београд, 1875/76, стр. 789.
28. Видовдан, бр. 252, Београд, 1875.
29. Архив Србије, Београд, Министарство унутрашњих дела, II, ф. 20, рег. 113.
30. Исток, бр. 63, Београд, 1875.
31. Исто, бр. 104.
32. Исто, бр. 78.
33. Исто, бр. 126.
34. Архив Србије, Стенографске белешке Народне скупштине, књ. I, Београд, 1875/76, стр. 1355—1357.
35. Исток, бр. 75, Београд, 1875.
36. Исто, бр. 77.
37. Исто, бр. 144.
38. Архив Србије, Београд, Министарство унутрашњих дела II, ф. 23, рег. 111.

ПРИСТАЛИЦЕ СВЕТОЗАРА МАРКОВИЋА У СКУПШТИНИ 1874, 1875. и 1876. ГОДИНЕ

39. Исток, бр. 117, Београд, 1875.
40. Занатлијски савез, Београд, бр. 8, 1893, бр. 21, 1894, бр. 6, 1895.
41. Миливоје Урошевић, Мита Ценић у борби с радикалима, Историјски гласник, бр. 1—4, Београд, 1952, стр. 131.
42. Раша Милошевић, Никола Пашић, Политика од 11. децембра, Београд, 1926.
43. Миливоје Урошевић, Мита Ценић у борби с радикалима, Историјски гласник, бр. 1—4, Београд, 1952, стр. 129.
44. Слободан Јовановић, Влада Милана Обреновића, књ. I, Београд, 1934, стр. 409—411.
45. Српске новине, бр. 146, Београд, 1875.
46. Архив Србије, Београд, Министарство унутрашњих дела II, ф. 28, рег. 213.
47. Исто, ф. 29, рег. 3.
48. Исто, ф. 15, рег. 137; Растислав Петровић, Адам Богосављевић, Београд, 1972, стр. 60.
49. Исто, стр. 62, 63.
50. Архив Србије, Београд, Извод из аката о нередима у Копривници 1875. године, Поклони и откупи, к. 132, бр. 150.
51. Исто, Министарство унутрашњих дела II, 1875, ф. 15, рег. 137.
52. Исто, ф. 1, рег. 133; Исто, Стенографске белешке Народне скупштине 1875/76, књ. I, стр. 70.
53. Исто, стр. 1032.
54. Исто, Министарство унутрашњих дела II, 1875, ф. 29, рег. 98.
55. Исто, ф. 23, рег. 172.
56. Исто, Стенографске белешке Народне скупштине 1875/76, књ. I, стр. 3, 4.
57. Исток, бр. 69, Београд, 1875.
58. Исто, бр. 77.
59. Ослобођење, бр. 37, Крагујевац, 1875.
60. Архив Србије, Београд, Стенографске белешке Народне скупштине 1875/76, књ. I, стр. 30.
61. Слободан Јовановић, Влада Милана Обреновића, књ. I, Београд, 1934, стр. 369.
62. Исток, бр. 104, Београд, 1874.
63. Архив Србије, Београд, Министарство унутрашњих дела II, 1875, ф. 31, рег. 22.
64. Исто, Стенографске белешке Народне скупштине, 1874, стр. 22.
65. Глас јавности, бр. 1, Крагујевац, 1874.
66. Ослобођење, бр. 36, Крагујевац, 1875.
67. Архив Србије, Београд, Министарство унутрашњих дела II, 1875, ф. 28, рег. 220.
68. Исто, Стенографске белешке Народне скупштине, 1875/76, књ. I, стр. 1712.
69. Исто, стр. 1062—1079.
70. Јаша Продановић, Историја политичких странака и струја у Србији, Београд, 1947, стр. 365.
71. Архив Србије, Стенографске белешке Народне скупштине, књ. I, 1875/76, стр. 15, 16.
72. Српске новине, бр. 108, Београд, 1875.
73. Архив Србије, Београд, Стенографске белешке Народне скупштине, књ. I, 1875/76, стр. 20, 21.
74. Архив Србије, Београд, Стенографске белешке Народне скупштине, књ. I, 1875/76, стр. 101, 102.
75. Исто, стр. 98—102.
76. Исто, стр. 103—104.
77. Исто, стр. 61, 62, 540—571, 697.
78. Исто, стр. 114, 115, 304, 305, 1030.
79. Исто, стр. 372, 558, 559, 560, 564, 565, 620, 621.
80. Исто, стр. 641—645.
81. Исто, стр. 1276—1282.
82. Исто, стр. 693, 694, 1271, 1317.

83. Исто, стр. 1187—1191.
84. Исто, стр. 1291—1302.
85. Исто, стр. 594—599.
86. Исто, стр. 870, 871.
87. Исто, стр. 195.
88. Исток, бр. 77, Београд, 1875.
89. Ослобођење, бр. 37, Крагујевац, 1875.
90. Архив Србије, Београд, Поклони и откупи, к. 143, бр. 60.
91. Исто, к. 143, бр. 59.
92. Исто, к. 143, бр. 44.
93. Исто, к. 143, бр. 56.
94. Исто, Стенографске белешке Народне скупштине, књ. I, 1875/76, стр. 508.
95. Слободан Јовановић, Влада Милана Обреновића, књ. прва, Београд, 1934, стр. 439, 440.
96. Архив Србије, Београд, Стенографске белешке Народне скупштине, књ. I, 1875/76, стр. 1549—1568.
97. Светозар Марковић, Целокупна дела, св. 7, Београд, 1893, стр. 114. Исто, Сабрани списи, III, Београд, 1965, стр. 235.
98. Исто, стр. 9.
99. Архив Србије, Београд, Стенографске белешке Народне скупштине, књ. I, 1875/76, стр. 1552—1555.
100. Светозар Марковић, Изабрани списи, IV, Београд, 1965, стр. 56.
101. Архив Србије, Београд, Стенографске белешке Народне скупштине, књ. I, 1875/76, стр. 1555—1557.
102. Светозар Марковић, Изабрани списи, IV, Београд, 1965, стр. 28.
103. Архив Србије, Београд, Стенографске белешке Народне скупштине, књ. I, 1875/76, стр. 1557.
104. Исто, стр. 1561.
105. Архив Србије, Београд, Стенографске белешке Народне скупштине, књ. I, 1875/76, стр. 1564.
106. Светозар Марковић, Изабрани списи, IV, Београд, 1965, стр. 83.
107. Исто, Изабрани списи, III, стр. 230—234.
108. Лењин, Држава и револуција, Београд, 1947, стр. 39, 40.
109. Исто, стр. 41.
110. Исто, стр. 46.
111. Енгелс, Развитак социјализма од утопије до науке, Београд, 1947, стр. 40, 76.

LES PARTISANS DE SVETOZAR MARKOVIĆ DANS LES ASSEMBLEES DE 1874, 1875 et 1876 (Extrait)

Au cours des sessions parlementaires de 1874 à 1876 un assez grand groupe de députés s'était assemblé autour d'Adam Bogosavljević et Milija Milovanović, groupe qui s'inspirait des idées que Svetozar Marković professait dans les journaux qu'il éditait.

Svetozar Marković s'attendait à ce que ses partisans dans l'Assemblée Nationale essayent de mettre en oeuvre les idées proclamées dans son programme et former ainsi une base solide permettant la réforme révolutionnaire de la société serbe.

Au cours des sessions parlementaires ce groupe anclin à Svetozar Marković se mit rapidement à gagner des adeptes, si bien qu'il se trouva bientôt à la tête d'un mouvement qui n'était pas seulement politique mais aussi social, et qui, dépassait de beaucoup les cadres de l'Assemblée Nationale. Ces députés formaient la plus forte opposition, non seulement à l'Assemblée mais aussi en dehors de celle-ci dans la période de 1874—1880.

Dans une série d'articles, à partir de Skerlić et jusqu'à des temps plus récents, ce groupe, favorable à Svetozar Marković, s'est rallié au parti radical

si bien que la ligne politique évolutive qui partait de Svetozar Marković passait par le groupe de députés autour d'Adam Bogosavljević et aboutissait au parti radical. Cependant nos documents montrent que ce groupe de députés agissait exactement dans l'esprit de Svetozar Marković. Ceci nous est aussi confirmé par la presse gouvernementale qui attaquait l'activité de ce groupe précisément en ce qu'elle avait de socialiste. C'est de «socialistes» que la presse des «libéraux» qualifiait ce groupe de députés, quoiqu'il arrivât souvent que des députés libéraux se prononcent en grand nombre à l'Assemblée pour les propositions émises par les partisans de Svetozar Marković.

On peut conclure de ceci que la ligne évolutive du socialisme qui partait de Svetozar Marković passait par le groupe parlementaire d'Adam Bogosavljević, et plus tard de Mila Cenić, représentant de la démocratie sociale pendant les premières décades du vingtième siècle, pour aboutir au Parti Communiste de Yougoslavie.

Adam Bogosavljević et les autres députés partisans de Svetozar Marković, avaient élaboré un plan détaillé de régime gouvernemental et social basé sur l'autogestion, qui, sous forme de proposition fut soumis à l'Assemblée. Cette proposition des députés constituait une élaboration détaillée des idées contenues dans les articles et traités de Svetozar Marković sur la commune, l'arrondissement, la législation, les finances, l'éducation scolaire, l'Assemblée Nationale. Par la réforme de la société sur la base de cette proposition, l'on jetterait les bases de nouveaux rapports sociaux fondés sur l'autogestion.

Fidèle aux principes de Svetozar Marković, ce groupe de députés a évoqué avec esprit toute une série de principes qui avaient été mis en pratique par la Commune de Paris. Dans cette proposition on peut aussi entrevoir la pensée de Lénine sur la réduction des pouvoirs des fonctionnaires «à de simples exécuteurs de nos directives, responsables et amovibles, modestement payés en tant que «surveillants et comptables».

Le défaut des conceptions sociales de ce groupe de députés résidait en ce qu'il voulait libérer à la fois le peuple entier et non pas une classe définie — celle du prolétariat. Dans la constellation sociale donnée, conditionnée par le développement lent des forces productrices, les grandes masses de la paysannerie paupérisée, ont adopté aux environs des années soixante-dix les conceptions socialistes de Svetozar Marković, et le groupe de députés qui étaient partisans de ses idées essaya de les mettre en pratique au sein de la société. Cependant à cette époque il n'y avait pas en Serbie de prolétariat évolué qui confirmerait les masses des paysans dans leur idéologie prolétarienne et les organiserait dans la lutte pour une société socialiste. L'époque des révolutions prolétariennes était encore bien loin. C'est la raison pour laquelle les conceptions socialistes se mirent à pâlir de plus en plus dans les masses de la paysannerie au cours des dernières décades du XIXe siècle, pendant que celle-ci adopta les conceptions de petite-bourgeoisie exprimées par le parti radical.

Par conséquent, l'activité du groupe de députés à la tête duquel s'étaient trouvés Adam Bogosavljević et Milija Milovanović, était réellement fondée sur les principes socialistes de Svetozar Marković dont ils furent les disciples, et suivant le désir de Svetozar Marković ils voulaient former un parti politique qui correspondrait à ces idées. Il est donc entièrement faux de vouloir qualifier ce mouvement de mouvement des paysans. Il ne l'était que par l'origine des hommes qui en faisaient partie. Cependant pour estimer le caractère d'un mouvement social, ce qui importe ce n'est pas l'origine de ses adhérents, mais l'idée sociale, l'idéologie défendue par les hommes adhérant au mouvement. Dans notre cas c'est l'idéologie de Svetozar Marković. Un certain nombre des partisans de Svetozar Marković a passé vers les années quatre-vingts au parti radical. Mais ils n'ont pas pu emporter avec eux leur droit exclusif au socialisme comme le parti radical avait tenté de le faire au moment de sa jeunesse. Ces hommes avaient renié les conceptions socialistes et avaient rejoint les positions de la bourgeoisie. Dans l'histoire de l'évolution sociale les exemples de ce d'sitement de la position d'une classe et du ralliement à une autre sont nombreux, qu'ils soient positifs ou négatifs.